

119

Handwritten blue ink scribbles, possibly initials or a signature, located in the lower right quadrant of the marbled area.

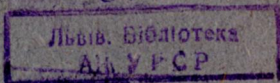
2096

2013

A 19.

Др. РОБЕРТ ДАЙМЕР
В ГАМБУРЗІ.

26. 192.

НІМЕЦЬКА КООПЕРАЦІЯ.

ПЕРША ЧАСТИНА.

ВИДАННЯ ПЕРШЕ

ДНІПРОВСЬКОГО СОЮЗУ СПОЖИВЧИХ
СОЮЗІВ УКРАЇНИ
(„ДНІПРОСОЮЗ“).

КИЇВ—ВІДЕНЬ 1919.

ВИДАВНИЦТВО ДНІПРОСОЮЗУ

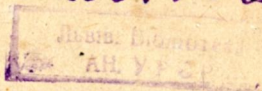
ВИПУСТИМО, ПОЧИНАЮЧИ З 1918 РОКУ, ТАКІ КНИЖКИ:

I відділ. Кооперативна література:

1. Л. Бертран. Кооперація і соціалізм (2-ге видання).
2. Л. Бертран. Що повинен знати кожний споживач (2-ге видання).
3. В. Тетеміанц. Принципи і теорія кооперації.
4. Ш. Жід. Майбутність кооперації.
5. Проф. М. Туган-Барановський. Кооперація, соціально-економічна природа її та мета.
6. К. Шеметів. Організація торгівлі в споживчих товариствах.
7. С. Єгоров. Радянництво для сільських споживчих товариств.
8. З. Ленський. Про кооперативній Європі. (З ілюстраціями.)
9. Проф. М. Туган-Барановський. Політична економія. Популярний курс.
10. Труды I-го Всеукраїнського з'їзду представників союзів споживчих кооперативів у Києві.
11. П. Гере. Ребігача кооперація в Німеччині.
12. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України. (Справочно-інформаційне видання з ілюстраціями.)
13. Календарь-книжечка на 1918 рік „Товариш“.
14. Ф. Каеау. Організація та практика споживчої кооперації з Англії.
15. Ш. Жід. Кооперація.
16. С. Андрієнко. Про загальні збори товариств.
17. Ф. Юркович. Кооперативні оповідання.
18. Національне відродження і кооперація (збірник).
19. І. Прихоженно. Про споживче товариство.
20. A. Serblinenko. Die ukrainischen Konsumvereine und deren Zentralverband.
21. A. Serbinenko. Die Genossenschaftsbewegung in der Ukraine.
22. S. Andriénko. Les sociétés cooperatives en Ukraine.

Др. РОБЕРТ ДАЙМЕР
В ГАМБУРЗІ

~~26. 192~~

НІМЕЦЬКА КООПЕРАЦІЯ

ПЕРША ЧАСТИНА.

В И Д А Н Н Я

ДНІПРОВСЬКОГО СОЮЗУ СПОЖИВЧИХ
СОЮЗІВ УКРАЇНИ (ДНІПРОСОЮЗУ).

КИЇВ-ВІДЕНЬ 1919.

З друкарні Вальдгайм-Еберле акц. тов.

334(443)

1,80к

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН У Р
№ И 57650

Ч. інв. 1376 / 1932 р.

A 19.

§ 1. Вступ. Загальне господарче і соціяльне значіння німецької кооперації.

1-го липня 1917-го року в Німеччині було 36863 промислових і господарчих товариств, кооперативів.

Як ні могутне це число, все ж таки воно може дати лише незначне представлення про соціяльне і господарче значіння німецької кооперації. Для незнавців кооперації воно говорить тільки те, що в Німеччині товариські спілки в названім числі зкористали з правної форми зареєстрованого товариства. Проти цього числа можна навести, що і число акційних товариств і товариств з обмеженою порукою сягає до десятків тисяч. А коли порівняти розмір власного маєтку цих трьох форм товариського підприємства, то кооператив опиниться в значній невігоді при сім, бо його власне майно досягає лише приблизно до 850 мільонів, тим часом як в капіталістичних товариствах вкладено мільярди марок капіталу. Пізнійше ми побачимо, що кооператив, яко товариство осіб, зовсім не потрібує для свого підприємства значної основи в капіталі, а тримається переважно злукою чисто особистих сил, так що

в кооперативнім підприємстві не треба придавати занадто великої ваги володінню можливо високим власним капиталом, що саме відсутність необхідности певного основного капіталу уявляє в себе вигоду кооператива. Другою характеристичною ознакою для значіння кооперації служить уже число членів її. В 36000 кооперативах приймають участь коло 6 мільйонів осіб. Як пригадати, що члени кооперативів, яко володілці промислових чи хатніх господарств, бувають звичайно батьками родин, і почислити по чотири особи в кожній родині — се, розуміється, не зависоке число, — то участь німецького населення в кооперації досягає висоти 24 мільйонів осіб, себто, при 70-ти мільйоновім населенню Німеччини понад третину всього населення сеї країни приймає так чи инакше участь в кооперації. Ні одна инша форма підприємства не може похвалитися такою участю народа. Участь у фахових спілках, організаціях німецького робітництва, досягає до 3 мільйонів членів, отже фахова організація що до числа членів стоїть далеко позаду кооперативного руху. І не тільки се, фаховий рух уявляє собою певну організацію заінтересованих учасників, який обіймає один певний фаховий стан, німецьке наємне робітництво, і має своєю метою односторонню господарчу діяльність в області взаємин найма і праці. Зовсім инакші відносини в кооперації. Кооперативний рух обіймає не один окремиий фах, він засадничо служить всім фаховим колам і класам населення; ремісники та промисловці всякого роду користають з кооперації так само-ж, як і сільський господарь та робітник. Яко організація

споживачів, вона може обіймати весь нарід, багача й сіромаху, знатну особу й просту людину, і яко промислове товариство вона може не обмежатися лише поодинокими заняттями, а наприклад, яко кредитовий кооператив, служити всім учасникам грошового, кредитового обороту в ролі суспільно-народнього банку. З другого боку її організація така гнучка, що вона, яко виробничий кооператив, в стані пристосуватися до цілком спеціальних диференційованих завдань виробу. Всеж тут слід зазначити, що всі ті промисловці, які обробляють сирі матеріяли або напівфабрикати, можуть доцільно задовольняти свої потреби за посередництвом закупочного кооперативу. Тому ми стріваємо в групі „закупочних кооперативів“ найріжніші підгрупи, які встановляються або по промисловцям або по предметам потреб їх галузи. Кооператив шевців, який купує гуртом шкіру, щоби відступати її членам свого товариства, закупочний кооператив голярів для закупна потрібних в їх промислі річей, кооператив домовласників по набуттю коксу, спілка сільських господарів для набуття насіння, харчів худобі й гноїв — уже ці приклади можуть свідчити про множество можливостей пристосування кооперативу для цілей здобуття потрібних для певних промисловців річей. Але кооператив служить не тільки для закупна потрібних в промислі чи господарстві річей, а також і для виробу й збуту вироблених промисловими господарствами товарів, або, яко товариство для збуту, дбаючи о продаж достарчених членами продуктів (товариства для збуту збіжжа,

товариства сільських господарів для збуту худоби, товариства столярів для утримання складів.) або присвячуючи себе поруч зі збутом ще також і обробленню призначених для збуту річей (товариства виноградарів, молочарські товариства.) Нарешті, кооператив може сповняти лише якусь машинову помічну службу, не допомагаючи при закупі чи збуті постарчених йому для оброблення річей, так, наприклад, молотилочне товариство пускає в рух товариськи-спільну молотилку довкола поміж своїх членів, або товариство для сушення бароболь просто переробляє постарчені йому сирі бараболі в бараболяну різку для членів товариства і доставляє їх їм назад для ужитку в їх власнім господарстві, або реміснича артіль робітників (наприклад, робітнича артіль обойщиків) дає до розпорядження своїх членів певні машинові уладження, котрих ті не можуть набути собі самі зза злучених з їх набуттям великих видатків чи зза їх непопланости.

Хоча члени кооперативів і належать переважно до середнього стану і робітництва, все-ж таки кооператив зовсім не уявляє собою форми підприємства так званих маленьких людей, як його часто представляється зза неповного ознайомлення з полем його діяльності. В кредитових кооперативах ми знаходимо дрібних капіталістів, рентарів, домоволодільців, заможних міщан, в споживчих товариствах південної Німеччини також і людей злучених з кращих і перших кругів суспільства. В сільсько-господарчих товариствах є заступлений дрібний селянин поруч з великим поміщиком.

Нарешті, значіння кооперації виявляється в обороті товарів, грошей і сирих матеріалів.

Річний оборот в кооперативних підприємствах досягає понад 32 мільярди марок, розуміється, в високій мірі поважного числа в порівнянні з незначним власним капиталом, інвестованим, вложеним до кооперативів. Ми знаходимо особливість кооперативного підприємства також і в тім, що розмір його господарчої діяльності не залежить в такій мірі, як у капіталістичних товариств, від існування певного основного капіталу, а має свою найважливішу підпору в особистій участі людини.

Чого-ж хочуть усі ці кооперативи? Яку користь приносять вони окремій людині, яку суспільству?

Задача й мета кооператива — зібрати поодинокі сили в господарчій організмі держави і прилучити їх до спільних господарчих сил: створити шляхом злуки розпорошених поодиноких сил в спільну величину. Кооператив має бути шляхом, яким члени його можуть досягти вигід великого підприємства, чи великого джерела набування потрібних предметів для поліпшення свого положення, не поступаючися при цім своєю власною господарчою, індивідуальною самостійністю, чи не вкладаючи знаних, перевищуючих їх господарчі сили, капіталів.

Хоча кооператив і уявляє собою форму підприємства, яка з зовнішнього боку подібна до кожного іншого підприємства, все-ж-таки, як не подібний, наприклад, кредитивий кооператив згідно з його розміром до середнього чи маленького банку,

провадженого приватним, не товарицьким підприємством, або купецька крамниця до skleпу споживчого товариства, — його важною внутрішньою різницею є ідентичність, тотожність клієнтів і підприємців. Злучені кооперативно особи уявляють собою володільців, спільних підприємців даного заведення і одночасно учасників, клієнтів, користаючих з свого підприємства. Ся ідентичність виявляється внутрі кооператива в праві самоозначення й завідування клієнтів, яко членів спільного підприємства, особливо-ж в участі в доході й недоборі. Ми ще вернемося до цієї важної різниці між приватногосподарчим власним підприємством і кооперативним підприємством і спинимося на ній з особливою докладністю, бо в цім виявляються істотні, головні різниці цих форм підприємства, які часто заперечуються або не досить гостро підносяться. І от ся властива лише кооперативному господарству ідентичність клієнтів і підприємців виявить потім ряд наслідків, котрий дає змогу пізнати перевагу кооперативного підприємства що до якості й цінності предметів кооперативного обороту в порівнанню з чисто приватногосподарчими підприємствами.

Тим часом, як акційне товариство чи товариство з обмеженою порукою збирає лише паї капітала, кооператив є організований так, що він в стані злучити найрізніші господарчі сили, як особистого, так капіталістичного, як етичного, так і механічного роду, як що до їх якості, так і що до кількості згідно з метою підприємства і розміром поставлених собі цілей. І дивне те, що кооператив саме шляхом цієї злуки

некапіталістичних сил міцнішає також і фінансово і без значної участі капіталом своїх членів доходить до власного маєтку в капіталі.

В цій злучі сил кооператив не гордить ані найменшою, або тільки можливою участю — для нього особа і злучена з нею сила господарчого й етичного роду більше цінна, ніж мертва участь капіталом; — бо кооператив уявляє собою з правного погляду так знаменито уладжену спілку, що зі вступленням до неї члена і його особа лучиться з товариством чи то необмежено, чи обмежено, згідно з родом поруки кооператива (товариства з необмеженою і товариства з обмеженою порукою). Тому в кооперативі особиста членська участь іде значно дальше, ніж в чисто капіталістичнім товаристві, де з рештою продаж пая капіталу (акції) означає собою найвисшу міру участі й поруки. Для кооператива бажана й вітана і найменша та найскромніша сила, бо участь в кооперативі не вичерпується вкладом пая капіталу, а зі вступом членів товариству додається нова господарча сила, яка має своїм наслідком відносини особистої участі. Так, наприклад, при елекро-кооперативі вступ членів означає не тільки фінансове зміцнення споживачів електричної членської вкладки, але також і збільшення споживачів електричної сили, завдяки чому зростає й доходність підприємства, або в пастівничім кооперативі з кожною дальшою участю зменшуються кошти спільного пастуха, в скотарськім кооперативі — кошти утримання племінної худоби, бугаїв і інших стадників.

Ся подвійна функція членської участі, принесення господарчих, особистих і фінансових сил, властива лише кооперативу і впливає саме з означеної вище ідентичності клієнтів і підприємців в кооперативнім підприємстві.

Кооперативна організація не вичерпується поодиноким кооперативом, вона не свиняється на кооперативнім сполученню поодиноких членів, а долучає до майстерної будови поодинокого кооперативу ще майстернішу надбудову — центральне кооперативне товариство, котре утворюється шляхом спільної злуки поодиноких товариств. І, нарешті, кооперативна організація подається ще й на інше поле кооперативної злуки: поодинокі товариства об'єднуються в союзи не лише господарчого роду для промислових цілей, але й з завданням на вні заступати свої спільні справи (союзи для оборони спільних інтересів), чи доглядати за своїми внутрішніми справами і улажувати їх (ревізійні спілки). Кооперативне об'єднання в союзи мало чудотворну силу, надзвичайно доцільний вплив, зміцнення кооперативної організації й оборону кооперативних інтересів. Ми находимо в кооперативних союзах такі далекосяглі злуки й заступлення господарчих і товариських інтересів, яких неможна знайти у інших форм підприємства.

Огляд історії німецької кооперації є одночасно переглядом шаблів розвою німецького господарчого життя. Реміснича кооперація починається за часів, коли ремісничий стан находився в найнижчім положенню; сільськогосподарська кооперація повстає, коли заморська конкуренція стала по-

мітною на хлібнім ринку і примусила внутрішнє сільське господарство перейти до інтенсивнішого способу господарювання; мійська споживча кооперація набувала все більшого значіння, чим більше зростав, завдяки поліпшенню техніки й шляхів, промисловий виріб і повставали маси наємного робітництва, котрі змагалися досягнути й досягли здешевлення і поліпшення засобів свого життя шляхом спільної споживчокооперативної організації.

Недостача дрібних мешкань в багатьох містах повела до засновання будівничих кооперативів. Найзнаменнішою ознакою рєзвою кооперації є те, що до засновання її спричинялися завжди господарчі злидні. Тим часом як для інших форм підприємства, зокрема для засновання капіталістичних товариств, слушним часом і спонукаючим приводом служать сприяючі господарчі відносини, кооперативи уявляють собою дітей справжньої біди. Над їх колискою стояла сива пані турбота.

Цей погляд помічається й оправдується аж до найостаннішого воєнного часу. Коли в перші тижні війни наслідком цілком відмінного господарчого положення повстали кредитові труднощі, тоді це була саме кооперативна воєнна допомога, яка в формі нових кредитових кооперативів причинилася до ослаблення гострої нужди і вже навіть самим існуванням ранше заснованих кооперативних товариств принесла заспокоєння й вгамовання кризи. І в області промислу війна причинилася до засновання серед ремісництва кооперативів для постачання, котрі уявляли собою найвідповіднішу форму підприємства для

задоволення надмірної військової потреби в предметах знярядження.

Дорожнеча і недостача харчів повели до засновання жіночих кооперативів, котрі злучали інтереси мійських споживачів з інтересами сільського збуту в формі кооперативного об'єднання міста й села.

Німецька кооперація розвивалася спершу кволо, а потім аж до дев'ятидесятих років минулого століття, так сказати, нормально. Від 1900-го року помічається майже вистрибне, надзвичайне поширення кооперативної організації. В 1890-ім році числилося лише 6777 зареєстрованих кооперативних товариств, за шість років потім се число майже вдвоїлося до 13005 товариств, 1904-го року число се досягає 24061 товариств і в 1914-ім році зросло до вражаючої висоти 36032 товариств, не вважаючи на війні засновання. Війняний час, цілком природно, з огляду на повну зміну форм господарчого життя, приніс з собою лише повільний зріст числа кооперативів: зате господарча участь членів багатьох родів кооперативних товариств не тільки що утрималася в звичайнім розмірі, але часто-густо ще й зазнала значного збільшення.

Німецька кооперація досі виявила нечисленні добродійства, в матеріяльнім і моральнім згляді сповнила за війни надзвичайно важні завдання для загального господарчого життя і особливо для війняних цілей (поучення відносно збору і збір війняних позичок, забезпечення військової й народної потреби в сільсько-господарчих продуктах і т. п.). Кооперативи

стали примірними взірцями для численних загальнокористних воєнних товариств; певні основи кооперативного господарювання перейняли й воєногосподарчі підприємства.

Яку неосяжну силу поодинокі й дрібної праці виконано при взаємних услугах між членом і кооперативом! Тисячекратно давалося поучення і раду, допомогу й поміч. Не переборщуючи можна сказати, що з усіх форм підприємств кооперативна організація має найбільше заслуг у витриманню тяжкого воєнного часу, котре повелося їй найліпше завдяки її загальнокорисним завданням.

Кооперація уявляє собою частину нашої господарчої організації і, яко галузь науки, належить до політичної економії, чи науки про народне господарство. Не вважаючи на її надзвичайне суспільне й господарче значіння в образованих верствах, які не стоять в безпосереднім дотуку з кооперацією, часто стрівається вражаюче незнайомство з нею або наївні, здебільшого невірні погляди. Се незнайомство з кооперацією можна вибачити. Кооперація не виступає в світ перед суспільством в блискучім, осліплюючій убранню велетенської фірми або в зовнішнім сьйві торгового підприємства так, аби її діяльність впадала в очі і вимагала загального зацікавлення. Кооперативна робота уявляє собою переважно здорову внутрішню дрібну працю, яка не ганяється за зовнішнім блиском, а робить своє діло в тиші селянського повіту чи невеличкого міста або і внутрі якоїсь групи заінтересованих осіб, наприклад, ремісничої артілі.

Кооператив зовсім не таке підприємство, для якого пускається в рух рекламний бубон чи взагалі потрібне щось подібне — не вважаючи на його велике, народно-господарче значіння, — він сам собою, своєю працею здобуває все більше поле в нашій господарчій життю.

Ще й з другої причини можна вибачити недостачу знайомства з кооперацією. Кооперація віддавна була пасинком нашої науки. Лише за останні роки настав поворот до кращого і учені зробили кооперацію предметом свого дослїду. Може бути тому, що наукове дослідження кооперації має свої труднощі, бо, будучи багатьма нитками звязаною з усіма галузями нашого господарчого життя, кооперація вимагає множення близьких відомостей з області народнього господарства і господарчої політики.

Згадаю, наприклад, що кредитова кооперація тісно звязана з загальним грошовим і банковим ділом, що будівнича кооперація вимагає знання в квартирній справі і в земельній політиці, що споживча кооперація втручається в суспільну політику, що реміснича кооперація стоїть в звязку з рухом середнього стану і з ремісничим питанням. Уже з цих прикладів можна бачити, яке значіння має кооперація для теперішніх господарчих відносин найрізніших фахових верств, як вона втручається в господарче положення, спричинене світовою війною.

Але ще гірше уявляє собою незнайомство з кооперативною організацією там, де урядові кола (адміністрація, суди), стриваючися в ділових зносинах з кооперативами, виявляють неvistар-

чаюче розуміння задач і приватно та народно-господарчого значіння кооперативної організації.

Німецька кооперація віддавна терпіла від нападів, нехтувань і надокучань. За часів її розвою часто-густо і з боку начальства також гальмувалося її поширення. Жагучим бажанням старого учителя німецького кооперативного руху, Шульце-Деліча, було побачити розвій кооперації вільним від державного втручання. Ще й нині, коли правительства поодиноких краєвих держав Німеччини займають у відношенню до кооперації зовсім інше становище, коли поширенню кооперації в ремісничій і сільськогосподарчій області уділяють не тільки моральну, але часто також і фінансову допомогу, серед наслідників шульце-делічевської кооперативної організації вкорінилася така неприхильність до державної опіки, що цей союз, як найгострійше боронить і заступає засади чистої самопомочі. Про боротьбу і ворожнечу проти державної допомоги кооперативній організації докладніше оповідатиметься пізніше. Тут нас цікавить лише та обставина, що знайомство з кооперацією взагалі ще виказує значні прогалини. Улаштуйте анкету, спитайте в кругу своїх знайомих про мету і значіння поодиноких родів кооперації. Ви стрінете може неясне представлення про споживче, про кредитове і, дивлячися по місцевости та заняттям, про молочарське товариство чи виноградарську спілку. Найважніші-ж ознаки різниці між приватногосподарчим і кооперативним підприємством для більшости невідомі. Чимало людей знає дуже важний рід

кооперацій, а саме сільські спілки щадничих і позичкових кас, лише під назвою „щадничої каси“ і дивується, коли виявляється її кооперативний характер.

Це сумне, але в отсій шкідливій для цілого нашого народного життя відсталості в значній мірі винна також і преса, яка подає про розвій кооперації лише скупі звідомлення й замітки, часто також, де таке й робиться, рисуєчи невірний або перекручений образ неприємного для її напряду кооператива.

Було би дуже бажаним, щоби відповідні адміністраційні урядники і юристи з більшою увагою зайнялися ознайомленням з кооперацією. Тепер так багато чути нарікання на те, що юристи цураються світа. Немає може кращого засобу покласти міст поміж правом і господарством, ніж пильне заняття юристів кооперацією. Але й для інших фахів, особливо для молодих купців, урядників, промисловців та сільських господарів, як також і для вчителів народних шкіл, варто добре познайомитися з кооперацією. Саме тому, що кооперація захоплює всі заняття, при цім познається також і господарче положення всіх фахових верств. При ознайомленню з кредитовою кооперацією передовсім пізнається середній стан, його поле праці, його ролю в господарчій життю. При цім можна довідатися про кредитові жерела середних верств, познайомитися з ріжними родами кредиту, потребою в кредиті і засобами її задоволення, приглянутися до того, з чого складається і як управляється маєток кредитових установ, а разом з тим і до балансової науки:

~~20. 192~~

коротко кажучи, при цім знайомляться з частиною банкового діла.

При ознайомленню з властивими ремісничими кооперативами — товариствами для закупу сирівців і утримання складів — довідуються про нужди ремесла і його змагання стати незалежним від доставника, про рід і спосіб закупу його матеріалів і про умови збуту його виробів. Так перед тим, хто займається кооперацією, розкривається образ життя середнього стану.

Численні сільськогосподарчі кооперативи з їх надзвичайно ріжностороннім пристосованням до служби сільському господарству знакомлять дослідника кооперації з багатьма галузями сільського господарства. Він навчається визнаватися в насіннях, гноївах і на сільськогосподарчих машинах, в задоволенню сільськогосподарчої кредитової потреби, в використанню сільсько-господарчих продуктів, зокрема в області зужиття молока (молочарські кооперативи) і кращого вигодування худоби, скотарства (пастівничі і скотарські товариства).

Будівнича кооперація веде його в область важної проблеми квартирного питання і питання про будову хат. Він знайомиться зі змаганнями земельних реформаторів.

Нарешті, в споживчій кооперації він пізнає нужди робітництва і середніх та простійших верств населення, їх змагання кооперативним закупном здешевити й поліпшити умови свого життя. Ознайомленням з їх господарчим положенням досягається більшого зрозуміння способу їх життя і загального суспільного положення і зацікавлення соціалістичними питаннями.

АН УРСР
№ II 57650

Боротьба в кооперації, найріжнійші проти-лежності інтересів, впливаюча звідсіля агітація за і проти поодиноких родів кооперації поведуть її в область політики, розвіють чимало упереджень на основі дотеперішнього одностороннього розуміння явищ. Найріжноманітнійші господарчі відносини, їх звязки і взаємини, завдяки занятою кооперацію проходять перед очима дослідника; він навчається яснійше бачити і краще розуміти моменти політики інтересів.

Так кооперація більше, ніж яка будь инша галузь нашого народнього господарства, спричиняється до загального необхідного ознайомлення з найріжноманітнішими господарчими відносинами. Заняття кооперацію веде отже до безпосереднього обогачення господарчим знаттям; передовсім воно дає відомости спеціально кооперативного роду, але при цім вводить одночасно і в загальне господарче положення найріжнійших фахових верств населення.

Тому повстає питання, чому кооперацію так мало уживалося досі для поширення господарчих відомостей. Я гадаю, це треба приписати багатьом причинам: Передовсім неvistарчаючому розумінаю значіння кооперації в міродатних колах, потім скромному в порівнанню до її значінна розробленню кооперації в наших вищих школах і в науці взагалі. З цим лучиться знову недостача відповідних учительських сил. Одначе тепер у вищих шкіл помічається вже потішаючий нахил до дослідження й розроблення кооперації.

Так кооперацію не тільки внесено в учебні пляни майже всіх вищих торговельних шкіл, але

також і в сільськогосподарчих вищих школах, а тепер більше ніж коли будь і в університетах читається виклади про отсю важну галузь нашого господарчого життя. Недавно основано також окремий кооперативний семінар і приділено його до університету в Галле. Союзи кооперативів займаються як раз підготовкою членів правлінь та ревізійних рад і інших кооперативних урядників, які проходять по окремих учебним планам інструкційні курси по кооперації. —

Кооперація має своє власне, нормоване окремих державним законом з 1-го мая 1889-го року право, котре зовсім вірно означають jako дуже трудну область права. Але при цім трудности в зрозумінні кооперативного права не лежать тільки в юридично-конструкційній області, як скорше коріняться в тім, що його розуміння вимагає докладного знайомства з господарчою суттю кооператива. Тут зовсім инша річ, ніж, наприклад, при акційно-товариськім праві, де для зрозуміння предмета досить самих правових основ.

В кооперативнім праві юридичній господарчі погляди переплелися особливо тісно. Ні чисто торговельно-правовий ні чисто народногосподарчий спосіб розглядання справи не вистарчає в кооперативних організаціях. Отой тісний звязок кооперативного права з господарчими поглядами піднесено вже в пруськім соймі при обговоренню питання про заведення профессури по кооперації. Міністр освіти висловив думку, що трудність цієї справи в тім, що кооперація, jako частина політичної економії, належить до філософського, але, jako

кооперативне право, припадає до юридичного факультету. Вихід з цього знайшли пізніше (1911 р.) в утворенню семінара по кооперації в Галле, в котрім яко доценти працювали різні фаховці по різних галузях кооперації, сільсько-господарчим та ремісничим кооперативам і кооперативному праву.

Наш виклад не випустить цього з уваги і тому перед обміркуванням кооперативного права даватиме представлення господарчої суті поодиноких галузей і цілої кооперативної організації, а одночасно при кожній даній нагоді обговорюватиме відповідні правні основи, щоби мимоходом, так мовити, знайомити з кооперативним правом, так щоби потім пізніше треба було зробити лише загальний, резюмуючий огляд.

Кооперація — міжнародня, інтернаціональна. Ми ледве чи знаємо яку культурну країну, в якій не було би кооперативів або кооперативних організацій. В Німеччині з усіх родів кооперації найвищого розцвіту досягли переважно кредитові кооперативи, тим часом як Англія визначається чудесно розвиненою споживчою кооперацією.

Ми дивуємося знаменитій сільськогосподарчій кооперації Данії, незвичайно ріжносторонньому розвою в області кооперації Італії і вражаючій швидкості його в Японії. Кооперація поширилася також і в Америці; там ми находимо навіть цілі організовані кооперативно громади, комуністичні громади, які уявляють собою суцільні великі продукційні кооперативи.

Кооперація старавься досягнути ідеальних, загальнокорисних цілей. Спекуляція, бариш з підприємства та егоїстичні змагання зовсім не мають місця в кооперативній діяльності. Райфайзенівські сільські кооперативи будуються навіть на строго християнських основах. Громадянські почуття, любов до ближнього і вірність батьківщині підтримується особливо в сільських кооперативах.

Люде, котрі стояли над колискою німецької кооперації, як обидва геніяльні організатори кооперації Шульце-Деліч та Райффайзен і чулий благородний учений В. А. Губер з саможертвою працювали для кооперації. І те-ж саме можна сказати про їх наступників, провідників і пособників кооперації і всіх тих, хто приймає участь в кооперативній праці. Всі вони приносять жертви — і навіть можна сказати, що ціла кооперативна організація будується на захопленню працею ідеально настроєних людей.

Зерно, засіяне в середині минулого століття основниками німецької кооперації, велично зійшло. Нинішню кооперативну організацію зовсім вірно порівнювалося з могутньо ростучим угору деревом з багатьма вітками. Не всі ці віти розвилися однаково добре і принесли однаково добрі плоди. Деякі роди кооперації, на які їх основники найбільше сподівалися, розвилися злиденно або й зовсім загинули; знову інші роди кооперації, які вважалися спершу другорядними, стали тепер представниками цілої кооперативної системи.

Зазначимо вже тут, що з усіх родів кооперації найбільше поширилися й виявили най-

ліпшу здатність до життя кредитові товариства, а індустріяльні товариства праці, промислові, продукційні товариства майже зовсім не прищепилися. Блискуче, сливе вистрибами, розвивалися за обидва останні десятиліття споживчі спілки. Ріжні ознаки вказують на те, що й сільськогосподарчі товариства для збуту й використання продуктів матимуть велику будучину. Нарешті, треба ще зазначити те, що з усіх верств населення найохотнійше користають з кооперативної організації сільські господарі: 1-го січня 1917-го року числилося 28967 сільськогосподарчих кооперативів.

I. РОЗДІЛ.

Історія зародження кооперативної організації.

§ 2. До передодня німецької кооперації.

Слово „кооперація“ можна розуміти в ширшому і в узьнім значінню. В своїм найширшій розумінню означає „кооперація“ всі обєднання осіб, утворені для якої будь мети. Великий учитель німецького вправознавства, Гірке, в своїй книзі про історію права німецьких товариств викладає про німецькі спілки в минулім, в середні віки й за нових часів. Для нього всяке обєднання осіб, чи воно має на меті господарчі чи політичні, релігійні чи соціяльні задачі, уявляє собою „товариство“ — кооператив.

Нинішнє уживання цієї назви стало вже значно точнішим і вузким. Під кооперативом засадниче розуміють лише так звані промислові та господарчі товариства, які утворилися згідно з німецьким законом про кооперацію. Але і тепер ще також уживається назва „товариство“ чи кооператив для певних спілок, які не належать до властивої кооперації: се так звані фахові товариства і певні утворені на основі кравчих законів товариства для досягнення певної мети, як, наприклад, товариства для використання води, для охоти, для рибальства. Фахові товариства не мають нічого спільного з господарчою кооперацією, вони являються представниками примусового забезпечення від нещасної нагоди і вони закладаються господарями підлягаючими примусовій асекурації підприємств тих фахових галузей, для яких утворено фахове товариство. Вже скорше можна зачислити товариства з певною метою в області управління, згадані саме товариства для користування води й товариства для рибальства, до господарчої кооперації, бо вони все-ж таки ґрунтуються на спільнім союзі певних заінтересованих осіб для виконання якоїсь спільної задачі; але вони значно різняться від властивих промислових і господарчих товариств в кількох важних пунктах.

Лише з великою обережністю можна вважати спілки середніх віків, а саме цехи й гільдії за попередників наших теперішніх промислових і господарчих кооперативів; навіть добре буде поглянути цеховий лад середньовіччя і нинішню кооперативну організацію, яко протилежності.

Лише там, де цехи своїми коштами закладали спільну майстерню чи спільні уладження для членів, яко шаповальські заводи, красильні, суконні ряди і дозволяли поодиноким майстрам за зложенням незначного відшкодовання користатися ними або дбали про спільні закупи сирих матеріалів для цехових майстрів, можна говорити про організацію, подібну до теперішнього промислового кооперативу.

З рештою цеховий лад середньовіччя виявляє більше протилежності, ніж спільного з сучасним кооперативом. Передовсім довкола цеха були зовсім иші господарчі умовини. Промислова політика за часів цехів провадилася суспільним духом цехового ладу і думка свободи промислу, вільної конкуренції була їй чужа. В промисловім життю нинішнього часу панує навпаки засада індивідуалізму, який вимагає як найбільше вільного простору в промисловім відношенні для поодиноких людей. Вільна гра сил, індивідуальний життєвий розвій в промисловій області ставить кожду людину на власні ноги, але з другого боку змушує його самотно, ізольовано вести боротьбу за існування серед великого числа конкурентів.

Цехи за середніх віків обєднували примусово поодинокі галузі промислу і регулювали множеством приписів продукційні відносини майстрів. Промислову свободу поодинокого майстра обмежувалося в інтересах суспільности: цех був або замкнутим, себто він обмежувався певним числом майстрів якогось промислу, або обмежувалася область збуту чи тримання помічного

персоналу (підмайстрів) або заборонялося уживання певних машинових уладжень. Цех приписує заробітну платню, він регулює продажну ціну. Все це для того, щоби утримати певний середній стан ремесла, в яким кожному промисловцеві мала бути утворена скромна, але забезпечена можливість існування. „Що може прогодувати двох, не має робити один“ або кождий мусить мати досить для життя — але і не більше також, ніж инший товариш — засада харчування.

Повстання великого підприємства й капіталістичного способу його ведення було тому неможливим при цеховім ладу, бо не припускалося необхідних їм передумов. За виїмкою якогось позитивного сприяння деяких цехів спільним уладованням в роді наведених вище суконних рядів (крамниць для продажу), шаповалських заводів і красилень (цехові підприємства для оброблення) або достарчання спільного накупі сирих матеріалів (закупочні спілки) цеховий лад виявлявся яко стале обмеження промислу всякими приписами.

Нинішня кооперативна організація стоїть на зовсім иншій основі. В теперішнім промисловім ладу панує засада свободи промислу. Індивідуалістична діяльність дає змогу використання поодинокими особами всіх персональних і матеріальних вигід, вона не знає жадного обмеження виробу і полишає володінню капіталом рішачий вплив на розмір і вибудування підприємства. Поодинокий промисловець за нинішнього промислового ладу стоїть тут ізольованим і безоборонним; довкола палає боротьба всіх проти

всіх і він мусить сам хапатися за щит і меч, аби зберегти свою шкіру в безогляднім, опанованим конкуренцією життю.

Середньовічний цеховий лад міг обмежитися обов'язковими наказами й заборонами, щоби кожній людині здобути й стало постарчати її харч. Нинішня кооперативна організація позитивним матеріальним і нематеріальним сприянням постарчає поодинокій людині піддержку й поміч, котрі дають їй змогу прийняти господарчу боротьбу з сильнішими промислово й міцнішими капіталом конкурентами. Кооператив має бути шляхом, яким промисловці можуть досягти вигід великого підприємства чи великого набування потрібних річей для поліпшення свого положення, не поступаючися при цім своєю власною господарчою індивідуальною самостійністю,

Поодинокі промисловці, котрі вступають до теперішнього промислового і господарчого кооперативу, лишаються самостійними в своїй господарчій діяльності, бо простір для розвинення господарчих сил за нинішньої свободи промислу необмежений і вільний, так що кождий може бути ковалем свого щастя і найздатніший може висунутися наперед без перешкод з боку цілого потоку обмежуючих, опікуючих приписів, які так втручалися до продукційних відносин за цехового ладу.

Але вільна можливість діяльності має дві сторони і дуже нерівно розділяє світло а тіни. Коли сила наступаючого лібералізму остаточно зломилла вже струхлявілий цеховий лад і завела свободу промислу в поодиноких краєвих державах, в за-

гальних господарчих відносинах Німеччини настав переворот, котрий мав дуже далекосяглі впливи на всі продукційні підприємства. Помилково думати, що злидений стан ремесла, помітний повсюду від тридцятих років минулого століття, пояснюється заведенням свободи промислу. Цеховий лад чекав лише свого скасування, бо він вже виродився, і ніхто не стане поважно твердити, що поворот до промислових відносин колишніх днів міг затримати занепад ремесла. Шмоллер в своїй розвідці „До історії німецького дрібного промислу в 19-ім столітті“ (1870) доказав, що вплив заведення свободи промислу став помітним в ремеслі порівнюючи лише пізно, в кожному випадку значно пізніше, ніж у великім промислі. Доки техніка, хатне господарство, умови сполучення zostавалися тими-ж самими, у головніших ремісників лишалася вистарчаюча можливість існування.

Лише коли в тридцятих і сорокових роках минулого століття техніка й шляхи принесли значні й незнані до того зміни пристосованням парової машини й заведенням залізниць, коротко кажучи, коли новітнє велике підприємство досягло могутнього кількарязового збільшення робітничої сили, а надзвичайне улегшення й ускорення сполучення викликало на ринках взаємну конкуренцію виробців, виявився вплив нового промислового ладу.

Вплив на ремісництво був дуже далекосяглим. Вигоди техніки й сполучення мали лише міцні капіталом майстри й підприємці, бо лише вони були в стані уладити собі дороге машинове

урядження і відповідним обробленням знайти покупців. Заведення машин само собою вимагає вже, коли воно має приносити дохід, збільшення підприємства. Велике підприємство і вживання машин удешевляє виріб багатьох продуктів. Так для ремісничого дрібного підприємства утворилася конкуренція, проти якої воно не могло довго втриматися. Число клієнтів ремісника все зменшалося, колишні покупці, які мусли звертатися до ремісника своєї місцевості яко до єдиного виробця, завдяки поліпшенню умов сполучення та уладження крамниць, могли купувати також і інде і здебільшого дешевше та з більшим вибором. Для багатьох зайнятих промислом реміснича діяльність їх обмежувалася все більше й більше направою.

„Що в сорокових і пятидесятих роках для ремесла настали злидні, помічав кожний, хто завдав собі труда хоч раз заглянути до місця праці. Ремісник сидів тут, зігнувшись над своєю роботою, в тісній хатинці з поганим повітрям і працював не на життя, а на смерть; адже-ж треба було заробити щось, аби завтра знову заплатити проценти, які вимагав від нього його віритель. Позичені гроші, правда, вже двічі чи тричі заплачено, але все лише в виді лихви, яка часто досягала висоти навіть 30—40%“. (Книттель, Причинки до історії німецької кооперації). Правда вже і тоді існували щадничі каси, які давали позички. Але вони вимагали реального забезпечення, котрого не міг пред- ложити звичайний ремісник, і позичали з другого боку лише більші суми; іншими словами вони

підтримували повстання капіталізму й великого підприємства замість того, щоби постарчатися заощаджені капітали майстерням ремісників.

Зріст числа фабричних підприємств і крамниць, торгуючих промисловими виробами, все більше загрожував самотійності ремісників. Не диво дійсно, що і чесному та пильному ремісникові також ставало боязко за будуччину себе самого й своєї родини. Часто йому не лишалося нічого іншого, як принести в жертву турботі за кавалок хліба свою господарчу самотійність і прийняти працю в яким будь великим підприємстві в ролі фабричного робітника. (Отто, Німецьке ремесло, 4 вид. 1913.).

За цих часів нужди повстала кооперативна організація. Лише зовсім поодинокі і обмежуючися невеличким числом галузей праці, виростало кооперативне об'єднання, котре втягало поволі все численніші кола, простягалося на все ширші фахові круги й верстви населення, щоби, нарешті, розвинутися в рух, котрий нині уявляє собою не тільки наймогутнішу й найчисленнішу організацію, але й об'єднує також при надзвичайно многостороннім і різноманітнім пристосуванню розвинути ще міцніше.

§ 3. Шульце-Деліч і засновання перших промислових і господарчих кооперативів.

Коли під напором необмеженої конкуренції самотійні ремісники все більше й більше почали попадати в тяжке положення, коли все чутнішим ставав тривожний крик за обороною ремісника

від гніту переваги капітала й фабричної індустрії, кликалося на поміч державу, вимагалось скасування тільки жагуче бажаної свободи промислу і жадалося фінансової піддержки державою або громадою. Коли й заведення знову обмежень промислу не усунуло лиха, ремісники пробували на своїх зібраннях і в своїх протестах приписати вину за своє положення державі.

Тоді думка про кооперативне об'єднання носилася, так сказати, в повітрі і численні проби за кілька літ до 1848-го року свідчать про те, що сучасники вже займалися ідеєю кооперативної організації. Так, в однім поданню парламенту ремісників у Франкфурті 1848-го року від зїзда підмайстрів для піднесення промислових робітників говоритьсь таке: „Цехи міста і сусідніх з ним околиць об'єднуються для уладження промислової крамниці і складу сирих матеріялів, аби постарчатися незаможним промисловцям працю й збут, як рівно-ж і сирі матеріяли по дешевим цінам, по яким їх можна набути при великім закупі.“

Капітал для здійснення цієї пропозиції плянувалося зібрати якціями, очевидячки не з власних кол, а засобами незацікавлених капіталістів. Існували також і інші кооперативні союзи, як ось кооперативні каси допомоги та Лідт-ковські щадничі товариства. Але це були лише початки кооперативного розвою, там і сям також лише добродійні спілки допомоги, котрим бракувало ще справжніх кооперативних засад самоуправління і самопомочи їх членів. Властиві промислові і господарчі кооперативи створив, власне кажучи, лише Шульце-Деліч.

Герман Шульце (народжений 29-го серпня 1808 року в Делічі) був суддею в своїм ріднім місті, Делічі. Завдяки своїй діяльності судді, він добре ознайомився з господарчим і суспільним життям. Він приймав також діяльну участь і в союзах та добродійних організаціях. Пошана до нього його співгромадян була такою великою, що довір'ям їх його послано 1848-року в пруське національне зібрання. Яко голова утвореної при цім зібранню комісії для торгівлі й промисла, він познайомився з дуже обширним господарчим матеріалом, надісланим до національного зібрання в 1600 петиціях з усіх промислових кол. Хоча розв'язання національного зібрання унеможливило випрацювання проекту закона, все-ж-таки отсі матеріяли дали Шульцеві вірний образ господарчого положення і промислових кляс. Про свою тодішню діяльність в комісії Шульце пізнійше сам сказав, що вона поперше спонукала його до засновання кооперативу в Делічі.

В 1849-ім році Шульце заклав свої перші кооперативи — асоціації шевців і столярів для набуття сирівців, — за котрими в 1850-ім році слідувало засновання товариства взаємного кредиту. Хід думок у Шульце був при цім такий: держава не може подати поодиноким ремісникам жадної допомоги, ні видачею позички, ні уладженням промислових рядів. Та було-б також помилкою, вертати назад до старого цехового ладу. Забезпечення й милостиня деморалізують того, хто їх приймає; не треба припускати ніякої послуги без взаємної услуги: всі змагання до добробуту працюючих кляс мусять основуватися

на внутрішнім моральнім і матеріяльнім і господарчим зміцненню їх самих, на пробудженню й піднесенню власної сили, на самопомочи учасників. Замість нарікань на втручання фабрики й торгівлі, на перемогу капітала, треба краще самим заволодіти вигодами фабричного й купецького підприємства і покорити собі капітал. „Забажайте лише і ви осягнете цього.“

Розпорошені сили поодиноких дрібних промисловців занадто слабкі і маловартні. Одначе це положення річей зараз же міняється, як тільки люде постановляють залишити цю розпорошеність і злучити свої сили для спільного чину і взаємопомочи. А сього досягається асоціацією, заведенням товариської засади в промислі. „Злука багатьох дрібних сил утворює одну велику силу, і чого не можна виконати одному, для того треба злучитися з іншими.“ (Засада асоціації, кооперативного об'єднання.)

Значне число „дрібниць“ дає „багато“ або єдність робить міцним, це — основна думка кооперативу, господарчої організації, стародавня, проста засада, на котрій будується асоціація, засада, „здійсненню котрої“, так гадав Шульце-Деліч в своїй виданій 1858-го року книжечці про робучі кляси й асоціацію: „ми від початку історії, всюди, де виступають люде, зобов'язані множеством величних творів“. Нині, майже 60 років пізніше, коли війна в несподіванім розмірі створила організацію господарчого життя, слова Шульце знову справилися.

Вернемося до засновання столярями й шевцями в Делічі обох асоціацій для набуття сирих ма-

теріялів. Яку мету мав при тім Шульце? Шульце хотів утримати поодиноких ремесників-майстрів в їх господарчій самостійности і створити для них кооперативним об'єднанням, шляхом закупочної спілки, такі-ж самі сприяючі умови виробу, які дають змогу міцним капіталами фабрикантам купувати дешевше завдяки великому накупу, а тому й дешевше виробляти і доставляти на ринок свої товари по низчим цінам. І закупочна спілка майстрів, яко великий покупець, купує не тільки дешевше, але й ліпше, бо яко великий споживач вона може ставити інші умови що до якості матеріялів, а крім того також і зараз платити готівкою. Заплата готівкою не тільки заощаджує проценти по кредиту (зменшення марних видатків), але й позбувається небезпечної залежності від продавців, вона уможлиблює вільний вибір торговця потрібними річами (зміцнення самопошани).

Иноді-ж товариство для набуття матеріялів не може ще заплатити готівкою за свої закупи, бо у нього нема ще в розпорядженню необхідних для цього оборотних капіталів. Воно мусить отже жадати кредита продавця. Один, в своїй самотности майстер не мав змоги одержати потрібний кредит. У нього була лише його робуча сила і він не мав до розпорядження ніякого капіталу. Але завдяки злуці багатьох майстрів спілка яко така стає кредитогідною, поскільки кождий ручить за свого товариша, переймає на себе небезпеку втрати в формі солідарности, так що у відношенню до кредитора один ручить за одного і кождий за цілий довг. (Засада солі-

дарної поруки кооператива у відношенню до кредиторів).

Як це можливо, що солідарна порука творить диво, що тепер вже кооперативна спілка одержує кредит, в яким відмовилося би навіть в значно меншій розмірі поодинокій особі? І міг позичальник при солідарній поруці членів легше, ніж досі, доручити свої гроші позичальниці-спілці? Без сумніву виступленням одного за всіх і всіх за одного дано певне забезпечення позичальникові. Коли самим існуванням спілки поодинокій приналежний до неї член і не став кредитогіднішим, бо вступлення до спілки яко таке само собою ще не створює жадних нових маєткових цінностей — все-ж-таки загал членів товариства дає певну гарантію, бо кождий член зобов'язаний, помірно з своїм маєтком відповідати за обов'язання спілки. Таким способом солідарна порука так об'єднаних промисловців набуває в зносинах з іншими ціну реального забезпечення, вона має силу застави, гіпотeki, „і капіталісти не замикають більше перед так організованим гуртом своїх кас, відчинити котрі поодинокій особі вони вагалися“ (Шульце-Деліч).

Крім того цею порукою загострюється зацікавлення члена в товаристві і в ході справ його спів-товариша. Кождий вже тепер заінтересований, щоб інший господарював солідно і щоб кооперативом управлялося правильно. І при названих перших заснованнях виявилось також, що забезпечення шляхом солідарної поруки давало вистарчаючу поруку позичальникові. Вона виявилася вірним засобом. Асо-

ціяція шевців дістала в позичку 960 таллів. Вона закупила на шкірянім ярмарку в Липську (Лайпцігу) більші запаси і відступила їх потім членам з додатком 8%. Не зважаючи на цих 8%, отсей матеріал дістався шевцеві ще приблизно о 15% дешевше ніж коштував йому передше. (Кніттель, Причинки до історії кооперації.)

Цей додаток 8% поруч з опроцентованням позиченої для накупу суми мав задачею, покрити деякі видатки по управлінню (подорож членів закупочної комісії на шкіряний ярмарок до Липска) і послужити початком для утворення запасного фонду. Цим самим кооператив приступив до утворення власного майна.

Шульце назвав свої перші засновання „цехами будуччини“, хоча він ненавидів усякий цеховий примус і полишив повний простір вільній діяльності також у кооперативнім життю. І дійсно ці організації були не тільки вільними спілковими формаціями, себто без цехового примусу чи без примусового вступу приналежних до поодиноких промислових груп осіб, для яких їх заклалося, вони творили ще й у внутрішніх відношеннях між загалом і членом лише рівні права і обовязки, без першенства поодиноких людей: вступ до товариства і вихід з нього був вільний для кожного; кождий мав право голоса в загальнім зібранню і виборі в члени правління. Кооператив управляв собою і вів свої справи сам (засада самоуправління).

Від організації накупу з рештою лишався тільки один крок до організації збуту. Тим часом як ранше ремісник виробляв лише на замовлення,

треба було дати йому змогу виробляти для ринку. Але цього можна було досягти тільки створенням сприяючих умов збуту шляхом улагодження спільного місця продажу. Засновалося магазинне товариство для продажу, себто спілка промисловців того-ж самого роду для кооперативного продажу вироблених ними товарів, а саме спершу для столярського промислу.

Але цими лише родами кооперативів Шульце не міг би досягти великого значіння, закупочні товариства і магазинів для продажу могли розвиватися при тогдішніх відносинах тільки в незначній мірі. Більше значіння Шульце-Деліча в області кредитової кооперації. А проте, коли Шульце засновав перше кооперативне товариство взаємного кредиту, він ще не розумів значіння кооперативної кредитової допомоги. Лише пізніше, коли промислові товариства проти сподівань не розвинулися, він виступив за особливу піддержку кредитової кооперації.

Засноване Шульце-Делічем 1850-го року товариство взаємного кредиту не дуже ріжнилось від існуюваних тоді кас піддержки й допомоги, воно, як і всі ці позичкові каси, будувалося не на самопомочи членів учасників, а на підтриманню чужою допомогою. Ремісники не думали поважно про поворот одержаних позичок, і лише коли Шульце перебудував товариство на основі самопомочи, досягле це товариство розцвіту.

До 1853-го року в Делічі та сусідніх містах Шульце заклав уже 12 спілок, а саме крім відомих вже нам закупочних кооперативів і товариств взаємного кредиту також і два споживчі

товариства. З останнім родом кооперації, котрий Шульце назвав „асоціацією для задоволення необхідних життєвих потреб“, Шульце познайомився особливо з творів В. А. Губера, що був ознайомлений з англійським споживчо-кооперативним рухом зі своїх подорожей.

Всі ці роди кооперативів мали одначе по думці Шульце бути лише підготовчим щаблем для увінчання цілої системи, яким Шульце вважав продукційний кооператив. Лише по забезпеченню передумов доходности для членів промислового заводу шляхом так званих розподілюючих спілок, можна би було поволі перейти до утворення великих спільних підприємств, продукційних товариств. Це мали бути товариства за спільний щот, які призначали би членам працю й платню і на спільний рахунок продавали би кооперативно вироблені річі. В цих товариствах забезпечувалося не тільки достаточне заняття, але також осягнення вистарчючої платні, коротко кажучи, вони мали бути засобом для розв'язання соціального питання.

Шульце старався, доки це можливо було, міцно триматися цієї думки про свою кооперативну організаційну систему. Нарешті, розвій господарчого життя змусив його зовсім залишити її.

Виклад історії німецької кооперації був би неповним, коли би ми не навели також і деяких важних подій з життя батька німецької кооперації, Германа Шульце. Шульце уже в 1848 році не сподобався правительству своєю діяльністю в франкфуртському національному зібранні, котре на його внесення прийняло ухвалу про

зідмовлення податків. Коли Шульце виявив себе в Делічі яко організатор заснованням кооперативів, пруське правительство скористало з указу про нову організацію судів. Посаду судді в Делічі скасували і Шульцого перевели до Врешену в Познаньщині, саме до місцевости, де неприємні судді мали змогу задуматися над наслідками своєї опозиції.

Довідавшись про те, що заснованим ним в Делічі (1851) товариствам поводить ся не добре, Шульце покинув державну службу і повернув до Деліча. Від цього часу він зовсім присвятив себе виключно діяльності в кооперації аж до самого кінця свого життя (1888). В брошурах і в друку, виданням особливого фахового органу „Цех Будуччини“, який пізнійше названо „Листки Кооперації“ і який ще й нині уявляє собою визначний фаховий орган Загального Союзу Збудованих на Самопомочи Кооперативів, — всюди заступав Шульце свою справу. Його літературна діяльність була надзвичайно плідною. Але найбільші заслуги його це випрацьовання проекту закона, відповідаючого особливим відносинам в промислових і господарчих кооперативах, за прийяття котрого він з невтомною пильністю виступав, яко депутат пруського ландтагу.

Та Шульце не тільки що поширював думки про кооперацію, але він підтримував свої кооперативи також словом і ділом. Шульце був не тільки письменником, промовцем і законодавцем, але й геніяльним організатором і практичним політико-економістом. Хто хоче докладнійше зайнятися

писаннями й промовами цієї заслуженої людини, знайде під заголовком „Писання й Промови Шульце-Деліча“ твір, виданням котрого Загальний Союз Збудованих на Самопомочи Промислових та Господарчих Кооперативів поставив неначе пам'ятник своєму творцеві. Перед закінченням же оповідання про те, що створив за свого життя Шульце, ми мусимо ще згадати про трьох людей, котрі дуже причинилися до розвою мійського кооперативного руху; це — В. А. Губер, Фердинанд Ляссаль та Едуард Пфайфер.

§ 4. В. А. Губер, Фердинанд Ляссаль та Едуард Пфайфер.

Область діяльності Шульце в невеличкім містечку Делічі причинилася до того, що увага Шульце звернулася переважно на піддержку промисловців і він думав про промислове робітництво лише постільки, оскільки він в утворенню промислових продукційних кооперативів бачив можливість, допомогти наймитам в їх ролі, як виконавців праці. Споживчі товариства, метою котрих є поліпшення господарчих відносин консументів, котрі отже можуть уявляти собою загальну, обіймаючу всі верстви населення організацію споживачів, Шульце-Деліч вважав лише об'єднанням другорядного значіння. Це можна пояснити тим, що в області його діяльності, в Делічі тоді зовсім не було фабричного населення, а дальше тим, що індустріяльний розвій Німеччини був ще в зачатках, отже ще не відчувалося явно потреби в злуці споживачів.

Коли відносини пізніше змінилися і нужда працюючих кляс створила соціяльне питання, це був не Шульце-Деліч, а інший чоловік, Віктор Еме Губер, який живим словом і в пресі заступав думку кооперативних спілок. Губера спонукали до його суспільної діяльності спершу його соціяльні вражіння з Англії, отже з країни, де індустріяльний розвій стояв на значно вищій щаблі, і за часів, коли англійський споживчо-кооперативний рух досяг уже великих успіхів. Коли робітниче питання набуло і в Німеччині бурхливого значіння, це був саме Губер, котрий закликав до господарчої спілки, „економічної асоціації“, указав на великі успіхи англійських споживчих товариств для усунення господарчих злиднів наємних робітників. Положення наємних робітників можна було по думці Губера поліпшити лише обеднанням багатьох робітників для спільного набуття найважніших засобів споживи — отже шляхом великого накупу — і відступленням товарів в дрібній скількості поодиноким робітничим родинам, бо здешевленням умов життя платня дістає більшу вартість.

Але не тільки засоби поживи, але й убрання, опалення, освітлення, передовсім же помешкання треба набувати шляхом кооперативного обеднання. Мешкальний кооператив має дати змогу „справжньої внутрішньої колонізації“. „Передовсім ми вимагаємо“, так писав Губер вже в 1849-ім році: „можливо добрих і як можливо дешевих мешкань в здоровім положенні, значить мається на увазі невеличкий садок біля кожного мешкання. Ту вимогу найкраще би

задовольнили в нашій випадку 100 домів стиля англійських коттеджів, при чім кождий мав би чотири мешкання з власним входом. Що до місця, то ми припускаємо, що серед наших 400 родин нема ні одної, заняття котрої значно потерпіли би від того, що її мешкання лежало би на віддалі якоїсь півгодини за воротами. Ми не станемо досліджувати, який рід промислу не зніс би цього. Нам досить знати, що багато тисяч родин знаходяться в описанім нами положенню, а до всього того ми покликаємося на Англію, де принаймні чотири п'ятих працюючих кляс зовсім не лякаються такого віддалення, коли тільки вони знаходять порядне мешкання. Крім того-ж наша асоціація постарчить засоби для скорочення віддалення залізницею або омнібусом“.

І Губер підніс вже думку також і про кватерний кооператив і докладно випрацював широкий плян оселення. „У німецьких робітників крізь руки проходить річно (1849) понад триста п'ятьдесят мільйонів таларів — цим сказано все“.

Переглядаючи твори Губера, дивуєшся, яким множеством думок і форм, яким багатством організаційного таланту, якою меткою певністю уваг про суспільні й народногосподарчі питання, яким тонким даром вміє він помічати явища. Подяка за врятовання від забуття розсіяних записок Губера належить Др. Р. Мундинґові, котрий видав у вільнім обробленню вибір з творів В. А. Губера, про соціальну реформу й кооперацію. „Губер задовго до сучасности“, каже др. Евген Єтер, „пережив сам в собі процес

умового і суспільного розвою нашого століття. Це століття бачило чимало геніяльних людей, котрі подібно йому відчували насуваючі сили далекої будуччини і працювали над розв'язанням духово-моральних конфліктів будучих поколінь. Але мабуть лише у Губера далекосяглий гострий зір лучиться з серцем, потребою котрого було реалізування тяжко добутого пізнання в невинній праці на користь загалу“.

Губер народився 19-го марта 1800 року в Тюбінгені; від 1843 до 1851 р. він був професором берлінського університету, а потім вернув до Вернігероде, щоби присвятити себе аж до кінця свого життя (1869) своїм публіцистичним задачам. Він надзвичайно багато зробив для розроблення думки про кооперацію, особливо де треба було пробудити інтерес до цієї організації серед освічених і вищих кол. Він саме своїми відомостями з англійської кооперації і причинився до розвою споживчої кооперації. Але яко практик-організатор Губер не набув жадного значіння. В цій області перевага була за Шульцем. Але Шульце знайшов у творах Губера багато матеріалу, спонукавшого його до вироблення своїх думок, так що Шульце прийняв споживчі кооперативи до своєї системи. Спори про завдання ріжних родів кооперативів про закид Губера, ніби-то Шульце звертає увагу лише на ремесло, а не на наємних робітників, повели нарешті — бо гостру ріжницю поглядів висловлювалося в полемічній формі — до розриву між цими обома діячами.

Одночасно з ними увагу наемного робітництва на кооперативний рух звернув ще інший чоловік, а саме Фердинанд Ляссаль, котрий одначе ставив зовсім инакше ніж Шульце й Губер зацікавленя кооперативами. Тим часом як до виступлення Ляссалья наемні Робітники злучили свої інтереси з інтересами ремісництва, з виступом Ляссалья в цім наступає поворот. Зокрема їх просвітила відносно їх політичної і соціальної сили Ляссалева „Програма Робітників“. Коли одно липське робітниче товариство звернулося до Ляссалья з запитом про значіння шульцевських асоціацій для великого числа робітників, які не володіють нічим, Ляссаль відізвався на нього в славнозвісній „Відкритій Відповіді“.

Він признавав в ній невтомну діяльність Шульце, котрий хоча й стоячи самітним і в найтяжчий початковий час, став батьком німецької кооперації, але заявляв, що шульцевські асоціації, кредитові, закупочні і споживчі товариства не в стані досягти поліпшення положення робітництва.

„Що-ж до кредитових спілок, чи товариств взаємного кредиту, і закупочних кооперативів“, писав Ляссаль: „то обидва ці роди кооперативів згоджуються між собою в тім, що вони існують лише для дрібного промисла. Для робітництва в узчім значінню, для робітника, зайнятого в фабричній великій продукції, який не має жадного власного підприємства, для котрого він міг би ужити кредиту і матеріялів, обидва кооперативи не існують. Їх поміч тим самим може поширитися лише на ремісничий дрібний про-

мисел.“ Наприкінці своєї критики спілок для накупу сирих матеріалів він пише: „Ці спілки можуть у відношенню до дрібного ремісника лише продовжити смертельну боротьбу, в якій дрібному ремеслу долею призначено підлягти і відступити місце великій індустрії, а тим самим збільшити муки цієї смертельної боротьби і дарма задержати розвій нашої культури; се цілий вплив, який вони мають також і у відношенню до дрібного ремісництва, тим часом як властивого, зайнятого в великій індустрії і щодня зростаючого робітництва вони взагалі не доторкаються.“

Ляссаль сумнівається також і в приватно-господарчій впливі споживчого кооперативу, покликаючися на „залізний закон платні“, теорію заробітної платні, по котрій пересічна платня за працю завжди лишається зведеною до необхідного рівня життя, потрібного звичайно у певного народу для підтримки існування і для продовження людського роду.

„Доки лише поодинокі кола робітників приступають до споживчих товариств, доки загальної заробітної платні тим непорушається, і доти отже будуть споживчі товариства приносити приналежним до них робітникам те другорядне полегшення їх пригнобленого положення... Як тільки-ж споживчі спілки почнуть все більше й більше обіймати ціле робітництво, силою наведеного закону тут наступає необхідний наслідок, що заробітна платня мусить рівно остільки-ж понизитися, оскільки завдяки споживчим кооперативам подешевшало підтримання життя.“

Нині ми знаємо, що міцно організоване в фахових союзах робітництво все-ж-таки в стані тарифами подолати сили залізного закону платні і споживчо-кооперативними спілками поліпшити рівень свого життя. Але тоді промови Ляссалья завдяки його блискучій, пориваючій красномовності і запалу, якими він міг захоплювати робітництво і вести його з собою, впливали на них. Наслідком Ляссалевої критики шульцевої кооперативної діяльності майже повне утримання робітників від участі в шульцівських спілках.

Цєю критикою Ляссаль одначе зовсім не хотів відмовити кооперативній організації в признанню за нею здатності для поліпшення соціального положення робітників. Тим часом, як шульцівські організації обмежувалися поліпшенням господарчих відносин за існуючого правного ладу, Ляссаль виставляв перед робітничим населенням ідеал заволодіння всею державною властю лише шляхом загального виборчого права! Він наводив населенню, ніби-то дев'ятьдесятять відсотків населення віддано на поталу нужди та злидням і сваволі капіталістів та працедавців. Робітники мали би тому змагатися до досягнення шляхом загального виборчого права більшості в народнім представництві і досягши її, змусити правительство, закласти для них за помоччю державного кредиту фабрики, де би за кожним робітником признавалось право на участь в доході. Адже держава зовсім не потребує навіть сама витратити капіталу, а досить, мовляв, з її боку перебрати на себе забезпечення процентів, аби дістати потрібний капітал позичкою.

„Пошкодження інтересів робітництва дає себе в знаки йому як виробцеві, а не як споживачеві. Тому вже це зовсім невірна поміч, бажання помогти робітникові як споживачеві, замість допомогти йому з того боку, де дійсно жме чобіт, як виробцеві.“

„Ця вигода (дешевости життєвих потреб) ... не доторкається й не міняє припадаючої вам частки плодів праці.“ Ляссаль хотів тому пристосувати кооперативний принцип лише до продукційних товариств. Ці останні одначе плянувалося закладати не шляхом самопомочи, а на державні кошти.

Вплив Ляссяля був тоді настільки значним, що навіть Бісмарк дав себе полонити його думками. За посередництва Бісмарка король Вільгельм I-ий постарчив з свого приватного скарбу необхідні засоби для уладження заснованого по Ляссалевим плянам продукційного товариства ткачів з тим загальним наслідком, що ця спроба ні до чого дальшого не повела, ніж до розв'язання цього кооперативу і до втрати ласкаво подарованих грошей. Завчасна смерть Ляссяля (убитого на поєдинку в 1864-ім році) перешкодила дальшому здійсненню ляссалевих продукційно-кооперативних плянів.

Ляссаль і Шульце від часу цієї відкритої відповіді уперто поборювали один одного в пресі. З кусаючою гостротою бистрого розуму і діалектичною перевагою демагога, честолюбивий, яким він був, Ляссаль виступив проти Шульце, зокрема в брошурі „Пан Бастіа — Шульце фон Деліч, економічний Юліян“ (Берлін, січень 1864).

При викладі історії мійського кооперативного руху треба нарешті згадати про чоловіка, заслуги котрого на полі німецької кооперації відкрито лише в новійші часи, а саме дослідженням Конрада Биттеля, виданим за спонукою соціально-політичної спілки її відділом досліджень про споживчі товариства. Це — Едуард Пфайфер, котрий присвятив себе як теоретичній так і практичній діяльності в області споживчої кооперації і був саме довший час провідником південно-німецького руху. Його значіння в тім, що розпочав і теоретично узасаднив зовсім нову фазу для розвою споживчої кооперації. Тим часом, як звичайна представлена Шульце-Делічем споживчо-кооперативна організація ставила собі метою за допомогою засади самопомочи уможливити стале удешевлення засобів життя дешевшим організованим накупом, споживчі товариства були отже спілками для удешевлення товарів, у яких на переднім плані стояла тимчасова користь дешевого накупу, Пфайфер заступав ширший і далекосягліший напрям організації.

Пфайфер є основником кооперативізму, кооперативного соціалізму в Німеччині. Нового й важного в Пфайферових ідеях треба шукати в тім, що споживчі товариства мали бути не тільки спілками для удешевлення, які вважали би свою задачу виконаною дешевим постачанням товарів, вони мали навпаки зрідати засоби для дальших цілей, для збудовання закінченої кооперативної господарчої системи. Споживчі товариства мають прилучити до себе свої власні

виробні продукційні підприємства, вони мають перебрати самі до своїх рук велику торгівлю, будову мешкань, щадничі каси. Пфайфер став і практичним виконавцем важного плану засновання товариства великого накупу для споживчих спілок.

Ідею кооперативного соціалізму можна знайти в тім, що ці пфайферівські споживчі товариства мають в поодиноких товариствах збирати тим способом капітал, що вони відступають товари своїм членам лише по звичайній ціні, а осягнених при цім ощадностей уживати для сприяння далекосяглих кооперативних інтересів. Пфайфер пізнав і здійснив також і потребу, злучити свої споживчі товариства в один особливий, заступаючий лише цей рід кооперації, союз споживчих товариств.

Знавці німецького споживчо-кооперативного руху знайдуть в ідеях Пфайфера багато основних рис, здійснених тепер в Центральнім Союзі Німецьких Споживчих Товариств.

Лишається ще відповісти на питання, до якого політичного напрямку належали провідники й основники німецького мійського кооперативного руху і як відносилось до кооперативного руху за тих часів правительство.

Стрінутій зпочатку неприязно і запідозреній політично кооперативній організації довелося зносити чимало ворогувань з боку начальства, хоча основники трималися далеко від усяких політичних змагань і означали кооператив як єдиний шлях, який може в нейтральній області повести до зміцнення господарчих існувань в їх самотності і слабости добровільною злукою. Не

зважаючи на всі спроби, задушити кооперацію, вона постійно набувала надзвичайного розмаху. Товариства виростили в Німеччині в силу, яка викликала подив всіх прихильників господарчого й суспільного поступу і скоро стала улюбленою народною організацією. Кооперативна самопоміч в господарчій області мусіла нарешті стати признаною установою. Нарешті і начальство мусіло признати високе значіння цих фактів і поволі звикалося з думкою, що законодавство повинно буде запевнити існування нових спілок також і уділенням їм окремих прав. Надзвичайно знаменний при цім той факт, що споживчо-кооперативний рух, який саме за останні роки перед світовою війною стрічав мало ласкавого поводження з боку начальства, вийшов з висококонсервативних кол і находив у них сприяюче відношення; бо професор університету Губер як рівнож і банкір та тайний радник Едуард фон Пфайфер в своїй політичній діяльності не належали до соціалдемократичної партії, тим часом як саме основник цієї партії, Фердинанд Ляссаль, відкидав споживчі товариства. Поступовий народний депутат Шульце-Деліч і нарешті католицький єпископ фон Кеттелер вважали кооперацію лише як засіб для господарчого й морального піднесення цілого народу.

§ 5. Райффайзен і початок сільськогосподарчого кооперативного руху.

Сільське населення в середині пятидесятих років минулого століття страждало від подібних же трудностей, як і мійське промислове населення.

Особливо помітно відчувалися труднощі й неможливість положення в набуттю кредиту для ведення господарства. Позичкові справи для сільського населення полагали здебільшого торговці збіжжам та худобою, які давали позички лише за високою лихвою і під строгими умовами, а зокрема-ж займалися при тім товарним лихварством, достарчаючи предмети задоволення сільських потреб або скупуючи сільськогосподарчі вироби. Часто сільський господар не тільки що мусів понад міру високо заплатити торговцеві за товари, часто-густо цей постарчав йому також і меншевартні, мало-цінні товари, тим часом як з другого боку сільський господар мусів тішитися, коли торговець взагалі забирав у нього часто по найнижчим цінам його збіжжя й худобу. Нереальні, лихварські маніпуляції, прикриті правні закарлюки позбавили чимало сільських господарів, не зважаючи на їх пильність і змагання, їх майна й добра, двора й хати.

Чоловіком, який пізнав сю біду сільського населення і подібно Шульце-Делічеві поклав зачатки славнозвісної в цілім світі організації, був Ф. В. Райффайзен.

Райффайзен народився 30-го марта в Гаммі. Перед тим, як він, подібно Шульце-Делічеві, зовсім присвятив себе кооперації. Райффайзен був головою в ріжних провінціальних містах. Хід його розвитку не раз ще займатиме нас при історії розвою сільськогосподарчого кооперативного руху. Тут ми згадаємо лише, що Райффайзен не виступав на політичну сцену так, як Шульце чи Ляссаль, бо його скромний і невибагливий харак-

тер не любив такої діяльності, та він і не володів правда потрібною для цього здібністю. За свою-ж справу він виступив з найбільшою енергією та пильністю і майже з фанатизмом. Він помер 1888-го року в Геддесдорфі коло Нейвіда, де він працював від 1852-го року спершу яко бургомістр, а потім яко повіренний заснованої ним райффайзенівської організації.

Як Шульце-Деліч помагав промисловцям, так Райффайзен старався помагати сільському населенню. Перші спілки Райффайзена були також добродійними товариствами, а зовсім не кооперативами у властивім значінню. У них не було основ кооперативної самопомочи і самовідповідальности; особи тих, хто давав і хто брав, не були тотожні. Заможні жителі повіта засновали спілку й дали грошові засоби для допомоги. Легко зрозуміти, що подібні спілки не існують довго і мусять розв'язатися, як тільки перестає надходити чужа поміч; де з рештою християнська любов до ближнього, на яку Райффайзен так багато сподівався, зникає, члени допомогової спілки починають терпіти втрати.

Тому, коли перші засновання Райффайзена (допомогові спілки в Вайербуші з 1846—47 рр., в Фламмерсфельді 1849 і в Геддесдорфі 1854) виявили себе не здібними до життя, Райффайзен перейняв кооперативні засади самопомочи і самовідповідальности за взірцем Шульце-Делічевських товариств, які вже тим часом осягли признання. Устав геддесдорфської позичкової спілки містить в собі правила, які майже цілком відповідають шульце-делічевським засадам, і лиш при засно-

ванню ангавзенівської спілки позичкових кас ми находимо власні своєрідні постанови.

Ми виложимо далі ці засади, які творять систему райффайзенівської організації, передовсім для ознайомлення з особливостями райффайзенівських організацій, якими вони відрізняються від системи шульце-делічевської організації, а потім тому, що як найкраще можуть ввести нас в головну, основну суть кооперативної організації.

До заснування Райффайзеном спілки позичкових кас сільські господарі не стояли цілком оддала від кооперативного руху, вони хоча лише й поодинокі приймали участь в Шульце-делічевських кредитових товариствах, які об'єднували членів усіх фахів і верств. Але чисто сільського товариства, яке складалося би з сільських господарів, не існувало ні для задоволення потреби в сільському кредиті ні для спільної купівлі потрібних на селі товарів чи для спільного збуту сільсько-господарчих продуктів. Сполучення найрізніших фахових кол в кредитовім товаристві було тоді і ще й тепер одною з головніших властивостей шульцеделічевських товариств, і мабуть в цій засаді перемішання занять можна знайти особливо щасливе розв'язання важкого питання задоволення грошових потреб членів у відношенні пропозиції грошей і попиту на них; бо у товариств, які утворюються лише з представників того-ж самого фахового стану, зовсім природно часто помітно відчувається наслідком одночасно наступаючих причин вкладання грошей (продажу урожаю), або попиту за ними (накупу насіння й гноїв), скупчення або

недостача засобів, усунути котрі вдається лише з допомогою поставленої понад поодиноким товариством фінансової інституції. Так отже в шульце-делчевських товариствах, находимо ми, що засадничо приймається представників всіх фахових верств. Райффайзенівські спілки позичкових кас, як і сільсько-господарчі кооперативи взагалі, навпаки обіймають лише членів, зайятих сільським господарством, або принаймні їх призначається для кол сільського населення.

Другою особливістю райффайзенівських спілок є обмеження їх діяльності на місцево ограничені, можливо малі округи. Райффайзенівська спілка існує лише для членів одної сільської громади, або, де така округа мала би бути замалою для самого існування спілки, вона поширюється за межі церковного приходу. Ця засада локалізованя, тісного звязку з місцевостю, дуже багато значить для забезпечення кредиту, для оцінки вірогідности. В менших сільських громадах один селянин звичайно точно знає другого і його обставини, його особисті властивости, ощадність та тверезість, вартість його майна; члени правління можуть вірно означити висоту позички, якої гідний товариш, вони можуть також вірно призначати й строки заплати і в стані, повсякчас ужити непомітної контролі. Саме тому, що відносини сільського господарства вимагають довгосрочної позички, можливість такої сусідської контролі дуже цінна для забезпечення позички. Шульце-делчевські кредитові товариства знову не обмежуються маленькою округою; вони навпаки тим

краще процвітають, чим більший круг їх діяльності. Але за то вони й вимагають також певнішого забезпечення від жадаючих позички членів, котрі мусять виставити за одержану позичку вексель, а тим самим дати зобов'язання, по котрому при строгости вексельного права легко й скоро можна стягнути довг. Довгові строки в шульцеделічевських спілках значно коротші, вони бувають здебільшого трьох місячні, тим часом як позички в райффайзенівських спілках позичкових кас видається переважно на п'ять років.

Ці різниці також і оправдані. Мійський торговий і промисловий оборот рухливійший, купець і промисловець кілька разів повертає свій оборотний капітал протягом року. Навпаки сільський господар зв'язаний річним круговоротом часом засіву й жнив; вирощування худоби до господарчого використання її також залежне від певної доби, і міродатна в мійськiм торговім обороті засада можливо скорого, доходного продажу з природних причин тут не здійснима.

Існує дуже важна різниця між обома системами також і у відношенню до утворення власного майна спілки і участі членів в доході. При перших початках райффайзенівських спілок члени не платили ні вступного ні вкладок, але вони не мали також приймати жадної участі в доході; цей останній навпаки мав по відчисленню порівнююче незначних коштів управління лишатися яко дійсне майно спілки з характером неподільного запасного фонду. Оскільки цілий дохід лишається яко запасний капітал і уживається для

цілей підприємства, отже приносить процент і процент від проценту, майно спілки по причисленню до нього зиску поволі зростає до поважних розмірів. Цей запасний капітал має бути на вічні часи непорушною власністю спілки і його не ділиться хочби прийшло до розв'язання спілки. (Райффайзенівські основні фонди).

Ця ідея неподільного основного фонду будуватиметься на райффайзенівським релігійним розумінню службйого спілок для християнських і етичних цілей. В усій діловій практиці спілок панує засада християнської любові ближнього. Спілки мають господарювати не для егоїстичних цілей наживи — вилучення опроцентовання або можливо низьке опроцентовання уділів в підприємстві, — а поруч з задачею виконувати певні помічні услуги шляхом кооперативного об'єднання для подолання господарчих злиднів, для них виростає етичне завдання піднесення до вищого духового і морального рівня членів спілки, а тим самим і цілого сільського населення. Спілки виконують отсю задачу, уживаючи певні суми того основного фонду на культурно-добродійні цілі, улаштовуючи поучні виклади і громадські зібрання, де відбувається обмін практичним досвідом і зокрема розвивається та зміцнюється, любов до німецької батьківщини і християнська віра.

Шульце-делічевські товариства знову виконують зовсім інші задачі. Передовсім у них нема обмеження поодинокими фаховими групами, їх округа поширюється значно дальше, це не сусід-

ський союз сільських товаришів, а народний банк найріжніших промислових груп. Зовсім природно при таких обороті мусять утворитися певні купецькі ділові засади, чисто ідеальних поглядів при таких заплутаних відносинах не вистарчає. Для уможливлення і ускорення зібрання власного капіталу товариств взаємного кредиту, Шульце завів уділи в підприємстві, себто участь в нім членів вкладами паїв, котрі правда вносилося членами не зразу, а частинами, що місячно або чвертьрічно.

Шульце припустив розділення між цими паями частини доходу, дивиденда, згідно з висотою уділу. Се, розуміється, капіталістична засада, але для тодішніх цілей кредитового товариства вона була необхідною; бо заведення дивиденда спонукала членів до ощадности; він думав про можливе скорє збільшення свого уділу до певної висоти, щоби можливо звишити свою участь в дивіденді. При цім заведення уділів має ще ту вигоду, що притягає товариству фонд для оборота й забезпечення, котрий виступав поруч з запасним капіталом і існування котрого уможливило облегчення тягара необмеженої кругової поруки, оскільки він мав передовсім служити для покриття зобовязань товариства.

Райффайзенівські спілки спершу взагалі не знали уділів. До цього мабуть в меншій мірі спричинилося змагання Райффайзена зректися їх тому, що вони могли сприяти егоїстичному бажанню зиску і не згоджувалися з засадами християнської науки. Обходилися без них мабуть тому, що й в сусіднім сільсько-господарським союзі

зrekliся їх з економічних причин. Злиденні обставини, які панували в селах за перших засновань райффайзенівських позичкових спілок, робили неможливим побирання від членів вписового чи місячних вкладок; бо, як оповідав сам Райффайзен, при тих сільських відносинах, помічалася не стільки недостача майна, як краще сказати готівки. Лише пізніше, корячися примусові законодавства, заведено уділи, але їх трималося дуже низько. —

Обмеження діяльності райффайзенівських спілок на меншій спілковій окрузі улєкшує управління. Діловодство можна тому обслуговувати шляхом почесних урядів. Діловодство-ж шульцевських ощадно-позичкових товариств навпаки забірає цілком робучу силу урядників управління. Їх праця в тому головне заняття для них і вони мусять діставати платню. Ще й тепер управління райффайзенівських спілок ведеться шляхом почесних урядів і лише щотовод дістає винагороду за свою тяжку працю.

Тим часом як шульцевські ощадно-позичкові товариства строго обмежують свою діяльність банковими й кредитовими справами, райффайзенівські спілки поруч з кредитом піклуються ще й про спільний закуп потрібних в сільським господарстві предметів (насіння, гноїв і корму для худоби), як також і про збут сільськогосподарчих виробів.

Доки законодавство припускало лише товариства з необмеженою порукою, обидва роди кооперативів мали однакову основу кредиту в обовязковій необмеженій поруці. Одначе в дійсности

існували різниці постільки, оскільки різною була порука, представлена поодиноким членом кооперативу, дивлячися по тім, чи то мійське промислове шульцевське ошадно-позичкове товариство чи чисто сільська райффайзенівська каса. Селянські члени яко поруку за кредит дають до розпорядження кооперативу своїм вступом до товариства дуже значну основу забезпечення, бо їх майно складається з земельної власности, будов і худоби, — тим часом як у мійського промислового кооперативу залежить від того, чи члени заможні чи ні. Тому Шульце й шукав усунення цієї різниці в приданню для товариства окремого вкладу капіталу заведенням уділів.

Ці різниці обох родів кооперативів лежать в природі відносин, за яких кооперативи розвиваються, і тому мають своє окреме оправдання. Товариство, яке служить переважно мійським промисловим цілям, не може будуватися на тих самих засадах, яких тримається чисто сільське товариство, бо передумови й обставини, за яких їм доводиться працювати, — різні. Обидві системи, поскільки вони різняться одна від одної, уявляють собою лише напрями в кооперативній організації, з котрих кождий має своє внутрішнє оправдання, з рештою-ж обидва роди виявляють головні засади кооперації, самопоміч, самовідповідальність і самоуправління.

Першим сільським товариством, яке свідомо й ясно переводило знані тепер в цілім світі райффайзенівські засади, була спілка щадничих і позичкових кас в Ангавзені. І лише небагато таких спілок існувало в 1866-ім році, коли зяви-

вся твір Райффайзена „Спілки позичкових кас, яко засіб усунення нужди сільського населення“. Особливо сприяючою обставиною було те, що названа книжка Райффайзена звернула на себе увагу головного секретаря сільсько-господарчої спілки для прирейнської Прусії, Тильмані, котрий так захопився райффайзенівськими засадами, що звернувся до „всіх, кого це доторкається, зокрема до сільсько-господарчих спілок і товариств, між іншими до священиків, голів і старшин з пильним проханням, негайно ознайомитися з вище згаданою книжечкою Райффайзена і не заспокоюватися ранше, ніж кожна парахвія чи громада не матиме до послуг свого населення позичкової каси за взірцем Вестервальда.“

За спонукою сільсько-господарчої спілки для прирейнської Прусії Райффайзена запрошено з доручення спілки зробити агітаційну подорож для помочи сільському населенню радою й чином при заснованню спілок позичкових кас і для заохочення до засновання їх. І в найблизчих роках число райффайзенівських спілок очевидячки збільшилося, а саме число існуючих в прирейнській провінції кредитових товариств досягало :

	разом	шульцевських	райффайзенівських
наприкінці 1866 . . .	15	10	5
наприкінці 1871 . . .	159	82	77

Лише дуже пізно, отже майже аж по 15 роках, удалося Райффайзенові перейти до власних засад в організаційній формі, яку виявила згадана вище заснована в 1862-ім році спілка щадничих і по-

зичкових кас в Ангавзені; бо Райффайзен уже від 1847-го року займався питанням, як усунути нужди сільського населення.

Те, що він лише так пізно прийшов до властивих кооперативних засад, в значній мірі залежало мабуть від своєрідності його характеру і його ідей. Раффайзен мав такий же сильний волею як і упертий характер, який лише на силу пристосовується до чужих ідей. До того-ж він керувався строго релігійним розумінням ідеї кооперації. Думка християнського милосердя опанувала його перші засновання, а також і дальше вибудування його кооперативної організації. Ця ідея християнського милосердя виявляється в райффайзенівському основнім фонді, відсутности уділів, виключенню розділення доходу і сполученню господарчої допомоги з етичними цілями. Райффайзен надав своїй організації, так сказати відсвіт власної особи. Його співпрацьовник, професор Фасбендер малює нам цю особу з її життям, думанням і діяльністю в своїй книзі Ф. Е. Райффайзен (1902).*

Багато людей, особливо новиків в райффайзенівській організації, йшло раніше рішуче задалеко в захопленню значінням Райффайзена та чимало хто з них тепер вже значно тверезіше думає про його особу. Та й не всі райффайзенівські організаційні засади утрималися в дальшій розвою.

*) Jako святочний подарунок до 100-х роковин дня народження Райффайзена (18-го марта 1918) з'явилася книжка Д-ра Віллі Кребса: 3 життя Фридриха Вильгельма Райффайзена.

§ 6. Повстання перших кооперативних союзів.

По внесенню Шульце Делічем до мійського промислового обороту зерна кооперативної організації, кооперативний рух швидко розвивався далі і досяг несподіваного поширення. Одначе цей розвій пішов зовсім иншим шляхом, ніж чекав від нього Шульце. З кооперативів, які творили його „систему“, найменше розвивалися продукційні товариства, які, по думці Шульце, мали бути вінцем цілої системи, тому що наємне робітництво трималося оддаль від кооперативного обеднання в трудові товариства. Та й розвій чисто ремісничих кооперативів, товариств для улаштування складів та трудових артелей, як рівно-ж і закупочних товариств, не справжнявало сподівань, хоча деякі з них, зокрема потсдамське закупочне товариство кравців і берлінське товариство столярських складів не тільки що доказали свою здатність до життя, але й досягли також певного розцвіту.

Навпаки спілки ощадно-позичкові могли тішитися стало зростаючим розвитком. В 1859-ім році існувало коло 150 спілок число, яке до 1870-го року майже удесятерилося. Точніші статистичні числа про розвій товариств від 1859-го року аж до останнього часу подає Щорічник Загального Союзу в своїй статистиці; в 1859-ім році дало звіти вісімдесят товариств; до них належало 18676 членів, котрі одержали понад 12 мільонів марок кредитів; в 1870-ім році звіти надіслано вже

740 кредитовими товариствами з 314656 членами, котрі одержали позичок в сумі понад 622 міліони марок. Власне майно в виданих позичках і запаснім фонді цих кредитових спілок з 830538 марок в 1859-ім зросло в 1870-ім році приблизно до 44 мільонів. Важне значіння для цього зростаючого розміру кредитових справ мало зокрема припущення депозитів (щадничих вкладок) яко оборотних засобів кредитового кооперативу; бо зовсім виключено, щоби ці каси набули би такого швидкого розмаху, коли би Шульце обмежився утворенням оборотного капіталу лише з власних засобів членів. „Від того часу, як Шульце припустив чужий капітал поруч з власним членським в ролі оборотного капіталу, почався розвій спілок ошально-позичкових в депозитні банки і в подібні до банків підприємства взагалі і лишалося ще тільки питанням, швидче чи помалійше йшов би сей розвій при зростаючій участі заможного промислового середнього стану.“ (Цайдлер, Історія кооперації).

Сума прийнятих кооперативами чужих засобів, зокрема щадничих вкладок, зросла з 3 мільонів 1859-го року до 137 мільонів марок 1870-го року. З другого боку з тим багатим припливом капіталу зростала також і відповідальність діловодів спілок, бо треба було управляти чужими довіреними засобами, отже повставало питання, як найпевнійше і найдоцільнійше вкладати невложені в кредит гроші, — питання котре й нині ще належить до найважніших справ цілого управління кредитових кас. За тодішніх часів відносини були значно тяжчі, бо не хватало до-

свіду в сій області, і чимало цвітучих кооперативів опинялося в поважній небезпеці зза легкового поводження свого директора. І ми бачимо від цього часу, як Шульце дальше розвиває свою діяльність, бо задача Шульце не вичерпувалася заснованням і уладженням кооператива, навпаки практична праця — уділення ради й приписів, пересторог і поучень діловодам — в значній мірі забирала час і увагу в його діяльності.

З творця кооперативного руху стає меткий адвокат. Необхідність закласти „Загальний Союз Німецьких Кооперативів“, скликати „загальний зїзд спілок“, на котрім спілки могли би полагодити свої справи за посередництвом своїх представників, виявилася вже весною 1859-го року і разом з цим скликаний до Веймару на Зелені Свята 1859 року перший загальний зїзд спілок ухвалив засновати центральний секретаріат, котрий би мав листовно полагоджувати запити обєднаних в союзі спілок. Шульце вибрано оборонцем — „юрисконсультом“ і центральний секретаріат названо „юрисконсульством“. Ще й тепер уживається цеї назви, котра не має нічого спільного з звичайним юрисконсульством чи адвокатурою і котрі перейняли також і інші великі кооперативні союзи.

Поволі виявилася також потреба утворити окремі краєві чи провінціяльні союзи, яко підсоюзи Загального Союзу Кооперативів, на чолі котрих стоять директори союзів і задачею котрих є для обєднання Загального Союзу проводити діловий оборот з приналежними до їх

округи, а тому близькими до них місцево і тісніше сполученими спільними кравчими інтересами спілками. Загалом до 1868-го року повстало вже 25 таких підсоюзів, 21 з котрих складався з кредитових спілок, три — з споживчих спілок і один з закупочних товариств. —

За цей час від 1859 до 1870-го року сталися ще дві дуже визначні події: видання першого закону о кооперативах і засновання німецького кооперативного банку.

1. Коли кооперативний рух почав досягати все більшого поширення, все більше давалися в знаки трудности, з якими мали боротися кооперативи в приватноправній області; бо до 1867 року не було ще зовсім особливого закону, узгодяючого окремі відносини кооперативної організації. В ріжних краєвих частинах Німеччини тоді ще зо всім не було також суцільного права, а в поодиноких правних областях мало силу часто неоднакове краєве право; бувало отже, що кооперативи в одній краєвій частині узнавалося за окремі правні установи, в иншій же державі — лише як терпимі обеднання, чим під покривкою права лишилися відчиненими широкі ворота для самовольства. Не тільки зовнішнє положення кооперативів було непевним, але й їх внутрішні правні відносини, які розвилися з взаємин між членами й товариством, лишалися неясними за відсутністю певних приписів закону. Коли наперекір усьому тому кооператив зміг утриматися на цій тяжкій цілині, то цим він зобов'язаний меткій діяльності Шульце. Його розважно уложені устави, його вказівки й поради при заснованню кооперативів (порів-

найте видану Шульце-Делічем, яко практичний порадник для уладження й засновання кредитових кооперативів, брошуру: Кредитові спілки та товариства ощадно-позичкові, яко народні банки, 5 вид. вже в 1876 році) давали тим товариствам змогу на сяке-таке існування. Тим часом при дальшій поширенню кооперації все сильніше й сильніше виявлялися сумніви й труднощі. „В кожному випадку“, каже Шульце-Деліч „положення кооперативів за відсутністю певних, спеціально до них пристосованих правних норм, було хитким, залежним від змінливих поглядів судів, чи рідко від доброї волі противної сторони, і вони змушені уживати вигадок і манівців для досягнення правної оборони — стан річей в кожному разі незручний і спричиняючий усякого роду небезпеки, зайві витрати і волоканину“.

Тому Шульце випрацював для Прусії законопроект про приватноправне положення промислових і господарчих кооперативів, котрий він закінчив уже в 1860-ім році, але котрий наслідком роблених йому труднощів по ріжнім переробленню набув сили закона лише в 1867-ім році. Сей пруський закон про кооперативи з 27-го марта 1867-го року уявляє собою основу і взірець для дальшого законодавства про кооперацію в Німеччині.

2. Зростаючий діловий оборот спілок ощадно-позичкових за часів, коли попит за грошима був більшим, ніж вклад грошей, вимагав для помічних цілей кредитових зносин з іншими банковими установами. Тому, що ділові звязки з іншими банками зовсім не

обіцяли добрих успіхів, засновано в 1865-ім році кооперативний банк Зергель, Парізіус і т-ство в Берліні, яко товариство на вірі з паями. Мету сього банку висловлено в уставі так: „банковий оборот і комісійні справи всякого роду, одначе зокрема завдання його в можливо більшім задоволенню потреби в банковім кредиті оснований на самопомочі кооперативів“. В 1867-ім році до сього кооперативного банку долучено переказовий жіро-відділ, а в 1877 інкасовий відділ. В переказовім відділі уладжено обмін і перевод векселів, яких — по словам Торварта — нема навіть у великих банків; змаганнями кооперативного банку над поширенням і зосередженням чекового обороту уладження переказового відділу стало взірцевим для цілого банкового світу нашої батьківщини.

В сільській кооперації також виявилася потреба в обеднанню товариств, як тільки число спілок зросло. В протилежність до історії розвою шульцевської організації се обеднання відбулося спершу в області ділового оборота і лише пізнійше в області спільного заступництва інтересів. Для взаємного вирівнання грошових зобовязань спілок оснований Райффайzenом 17-го червня 1872-го року центральну касу, „Прирейнський сільськогосподарчий кооперативний банк“ з осідком в Найвіді. Коли спілки позичкових кас наїшли дальше поширення в Гессені і Вестфалії, Райффайзен заклав двома роками пізнійше (1874) відповідні грошові установи, Сільськогосподарчу Центральну Касу для Гессена в Дармштадті і Вестфальський Сільськогосподарчий Банк в Ізерлоні —

все інститути, які задумано, яко провінціяльні банки і які стояли тим самим під знаком децентралізації кооперативного обороту.

По короткім часі Райффайзен злучив ці три провінціяльні банкові установи в спільний загальний банк, Німецький Сільськогосподарчий Генеральний Банк для утворення загального місця вирівнання кооперативного грошевого обороту. Необхідного для Генерального Банку оборотного капіталу, зокрема можливости здобуття довгосрочного кредиту, Райффайзен бажав осягти сполученням сього банкового інституту з Сільським Кооперативом для Запезпечення Життя. Сей генеральний банк, як рівно-ж і три інші названі провінціяльні установи, всіх засновано в правній формі реєстрованих товариств, отже вони уявляли собою обєднання, членами котрого являються лише товариства, так зване центральне товариство. Утворення подібної організації вищого порядку на кооперативній основі не дозволялося ще виразно тодішнім законом про кооперативи; та й райффайзенівський устав цих грошевих інститутів не передбачав заведення приписаних законом паїв. І саме Шульце-Деліч осудив недодержання сих законних приписів і він знайшов також піддержку.

На основі внесеного Шульце-Делічем в райхстагу 1876 р. запиту тодішній голова імперського канцлерського уряду Др. Дельбрюк заявив, що, реєструючи товариства без паїв, повітовий суд в Найвіді не додержав постанов закона про кооперацію. Наслідком цього Райффайзен мусів розв'язати свій центральний банк і свої три

провінційальні каси. Райффайзен вибрав потім для свого центрального банку правну форму акційного товариства, але з застереженням, що акціонерами можуть бути лише такі поодинокі кооперативи, які збудовано на особливих райффайзенівських засадах. Сей новий генеральний банк під фірмою: Сільськогосподарча Центральна Позичкова Каса — призначалася для цілої Німеччини, отже кругу його діяльності місцево більше не обмежувалось. Наслідком цього було те, що всі спілки позичкових кас стоять в безпосередніх зносинах з цею центральною установою без ніякого посереднього члена. Ця засада централізації грошового обороту виступила отже замість заступленого зпочатку Райффайзеном принципу децентралізації, котра виявлялася в вище згаданім розділенню на провінційальні грошеві установи.

Райффайзен став директором Сільськогосподарчої Центральної Позичкової Каси. І в ній придержувалося ділових засад райффайзенівських спілок: зібрання неподільного запасного фонду, обмеження дивіденду до висоти процентів, які платиться акціонерами спілок позичкових кас за взяті ними позички, ужиття чистого доходу для поліпшення положення народу в моральнім і матеріяльнім відношенню.

Райффайзенівська Центральна Позичкова Каса має тому лише в своїй зовнішній правній формі характер акційного товариства, по своїй же внутрішній сути вона є кооперативом, бо в ній панують не спекуляційно-індивідуалістичні, а кооперативні засади.

Лише о пять років пізнійше, після того, як першу ділову центральну організацію засновано Райффайзенем в 1872-ім році, дійшло до сполучення інтересів в райффайзенівській організації, в заложеному 26-го червня 1877-го року З а с т у п н и ч о м у С о ю з і в Найвіді, нинішньому Генеральному Заступничому Союзу. Сей Заступничий Союз служив для таких же самих цілей, як і шульцевський Загальний Союз Німецьких Кооперативів. Органами союзу були заступник — уряд котрого довірено Райффайзенові, — заступнича рада і зїзд спілок. В 1877 році до Заступничого Союзу належало лише 30 спілок, а в 1880-ім вже 113, в 1888-ім році до нього прилучилися вже 423 райффайзенівські спілки, тим часом як 1-12 року вона числила 5287, а в 1916-ім 5760 райффайзенівських спілок.

Поруч з вирівнанням грошових зобовязань Райффайзен організував також і набуття товарів, але не в формі акційного товариства чи кооператива, а яко повне торгове товариство. Він засновав для сеї ціли фірму „Райффайзен, Фасбендер і ко.“ Се товариство мало полагоджувати необхідні для ціли накупу предметів задоволення сільськогосподарчих потреб купецькі операції і разом з тим представляти закупочне місце для позичкових спілок, які з свого боку дбають про спільний накуп товарів для своїх членів. Властивість сього явного торгового товариства була в тім, що всякий торговий дохід мав припадати не учасникам товариства, а уживатися для загальнокорисних цілей, тоді як з другого боку за риск і страти відповідали члени товариства; цей спосіб розділення, якого

ніколи не могли зрозуміти і якому не могли повірити противники, він відповідав етичним і моральним поглядам Райффайзена про значіння його кооперативної системи. —

Райффайзенівська організація не лишилася без противників. Не тільки що Шульце-Деліч з незадоволенням помічав повстання окремих сільських кооперативів, котрі не відповідали його засадам, і чим далі тим більше агітував проти райффайзенівської системи, із інших кол також здіймалися неприхильні голоси. Розвинувся справжній спір про основи райффайзенівських спілок, який однак тепер має ще історичний інтерес, бо засади райффайзенівської організації зокрема відносно утворення сільських поодиноких кооперативів (невеликий обсяг діяльності, безплатність управління, обмеження розділення дивідендів і неподільність запасного фонду) досягли нині загального признання і дійсно як найдоцільніше й найвигідніше відповідають своєрідности селянського сільського кооператива.

Але також і внутрі сільськогосподарчого кооперативного руху прийшло до розколу. Поза прирейнською провінцією в Гессені та Бадені утворилися сільськогосподарчі підсоюзи, які крім кредитових товариств обіймали ще особливі сільськогосподарчі кооперативи, зокрема молочарські товариства і сільськогосподарчі закупочні спілки. Тому, що Райффайзен бажав обмежити свою систему на спілки позичкових кас і не закладав інших самостійних родів кооперації, розкол мусів повстати, коли інтенсивніше сільське господарство, як це було саме

в Гессені й Бадені, спонукало утворити самостійні кооперативи для дальших сільськогосподарчих задач; хоч райффайзенівські спілки позичкових кас в підвідділах, яко побічне завдання, обслуговували закуп предметів для задоволення сільськогосподарчих потреб і збут сільськогосподарчих виробів, то все-ж таки при розширенню сих галузей справи з ділового становища вигіднійше обслуговувати їх в самостійних кооперативах, тому, що лише ці останні можуть користати з допомоги фахових знавців і оплачених діловодів. Те-ж саме відноситься до так званих промислових кооперативів (молочарські товариства і інші спеціальні сільськогосподарчі товариства для збуту, як виноробські спілки, товариства для збуту збіжжя і тому подібні кооперативи).

Тому в 1883-ім році під проводом бувшого повітового ассесора, пізнійше тайного радника Гааса, злучилося десять союзів з 278 кооперативами, які назвали себе „Спілка Німецьких Сільськогосподарчих Товариств“. З сеї спілки згодом в 1890-ім році повстав „Загальний Союз німецьких сільськогосподарчих товариств“, котрий від 1903-го року називається „Імперським Союзом Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів“. Осідком його був зпочатку Оффенбах, а потім Дармштат, тепер же він має свій осідок в Берліні.

Отже за життя Шульце й Райффайзена істнували три великі кооперативні заступничі союзи: Загальний Союз Збудованих на Самопомочи Німецьких Промислових і Господарчих Коопера-

тивів (шульце-делічевська організація з осідком в Потсдамі, пізніше в Шарлоттенбурзі), Генеральний Союз Сільських Кооперативів для Німеччини (райффайзенівська організація з осідком в Найвіді) і Імперський Союз Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів (Гаасівська організація з осідком в Оффенбасі або Дармштадті).

II. РОЗДІЛ.

Дальший розвій кооперації до останнього часу.

§ 7. Закон про кооперацію з 1-го мая 1889-го і заснування пруської центральної кооперативної каси в 1895-ім році.

В пізнішій часі аж до найновішої сучасності найбільший вплив на дальшу історію розвою німецької кооперації мали зокрема чотири факти:

1. видання нового закону про кооперацію 1-го мая 1899-го року,
2. заснування пруської Центральної Кооперативної Каси,
3. розкіл в Крайцнаху і
4. світова війна.

1. Наслідком кооперативного законодавства був спершу загальний розцвіт кооперації. Від 1867-го року почався великий розмах зокрема в області кредитової кооперації, але се процвітання було лише коротким, бо під впливом загальної господарчої кризи 1873-го року настав

тяжкий поворот назад. За господарчого розмаху після німецько-французької війни гроші в несподіванім розмірі приплили до кредитових кооперативів, так що в багатьох випадках повставала спокуса, поміщати їх в несолідні підприємства. Гонитьба за дивідендами здавалося опановала чимало управлінь спілок, пристрасть до спекуляції з цінними паперами, нерозважне випозичення грошей спілок під довгострочні, ризиковні застави, недбалість загальних зборів, полишення без уваги всіх пересторог Шульце-Деліча повели в багатьох випадках до втрат, до численних конкурсів і ліквідацій кооперативів. Конкурс створив небезпеку необмеженої кругової поруки для членів. Всі ці обставини повели до руху, метою котрого був розгляд кооперативного закону з 4-го липня 1868-го року.

Сей рух тривав довший час, доки різні провкти реформи повели до закона. Реформи мали передовсім досягти припущення кооперативів з обмеженою порукою — плян, проти котрого Шульце ставив спершу найбільший опір. І Шульце залишив свій опір лише тоді, коли він побачив, що досягти бажаної ним в інших точках перегляду закона про кооперацію можна було лише під цією умовою. Потім зміна закона мала на увазі: змягчення засад солідарної поруки, заведення законної ревізії діловодства кооперативного підприємства, контролі ревізійною радою, вона утворювала ревізійні союзи і дозволяла закладання центральних кооперативів.

Новий закон про кооперацію з 1-го мая 1889-го року мав ясно помітний вплив на німецьку

кооперацію. Найбільше впадає в око великий зріст числа товариств взагалі:

1. мая	1890. року	числилося	6777	кооперативів
31. мая	1895.	„ „	11141	„
31. марта	1905.	„ „	25398	„
1. січня	1916.	„ „	36398	„

З них 1-го січня 1905-го року 7210 товариств було з обмеженою порукою, тим часом як 16206 з необмеженою. Але дальші роки показують потім перевагу нового роду обмеженої поруки, а саме 1616-го року числилося 14336 кооперативів з обмеженою і 21896 з необмеженою порукою.

Вартий уваги дальше той факт, що деякі роди кооперації, а саме будівничі кооперативи і споживчі товариства, взагалі виявили здатність до розвою лише по припущенню обмеженої поруки, і обидва сі роди кооперації потім кристалися лише обмеженою порукою.

2. Пруська центральна кооперативна каса.

В 1895-ім році для підтримання кооперативного особистого кредиту засновано Пруську Центральну Кооперативну Касу, котра виявила надзвичайний вплив на дальший розвій кооперації. Тут ми спинимосся лише на її впливі на хід розвою кооперативної організації, тим часом як її організацію, ділові зносини з союзними касами і про характер її кредитових операцій слідуватиме пізнійше. Банкове і кредитове господарство німецьких середних верств, заступлених сільським господарством і дрібним промислом, будується на інших передумовах, ніж банкове

й кредитове господарство для великої торгівлі й індустрії. Банкові й кредитові джерела німецького середнього стану майже скрізь кооперативного роду. Доки не існували кооперативи, добродійства організованого і чинного особистого кредиту лишалися майже неприступними для дрібнішого і середнього промисловця, особливо-ж для селянина. Коли нарешті кооперація принесла кредитову допомогу, кооперативна кредитова допомога задовольняла, правда, нужди дрібного промислу і сільського господарства своєю формою, але не розміром. Лише деякі, дуже діяльні спілки, ощадно-позичкові, мали доступ до загального грошового ринку, поскільки їх маєткова основа задовольняла вимоги, які ставили державний банк і інші капіталістичні кредитові установи до їх кредитогідности. Не хватало центрального кредитового інституту, котрий міг би бути посередником при сім доступі до загального грошового ринку і взятися за необхідне вирівнювання попиту за грошима і їх постачання. Подібну потребу пізнали вже Шульце-Деліч й Райффайзен, що й виявили в заснованню Німецького Кооперативного Банку та Сільсько-господарчої Центральної Позичкової Каси. Німецький Кооперативний Банк не міг задовольнити потреб і вимог всіх шульце-делічевських кооперативів, бо яко капіталістичний грошовий інститут він улаштував своє постачання кредиту на основі власного майна товариства, жадаючого від нього кредиту. Тим самим лишалися наперед виключеними від користання з нього незаможніші кооперативи, а зокрема-ж також і ново-

засновані кредитові спілки. Не можна заперечувати, що саме ся остання обставина має найбільше значіння для поширення й розвою діяльної, розсіяної по цілій країні кооперативної організації. Саме-ж в випадках новозасновань кооперативів важна кредитова поміч з боку центрального і спільногосподарчого інституту.

Ще більшу-ж потребу в здатнім до праці центральнім кооперативнім банку відчував сільське господарство. Коли кооперативи шульцеделічевської організації при їх переважно мійським характері і перемішанню занять їх членів і могли обійтись без центральної кредитової установи, або коли їх і задовольняло прилучення до Німецького кооперативного банку, поскільки вони були кредитогідними, то инша річ в сільській кооперації. Сільські кредитові каси обмежуються одним фаховим станом, селянством. Кредитові потреби сільських господарів наступають стало в однаковий час, а їх доходи увільняються для вкладів знову одночасно. З другого боку знову инші фахові стани потребують капіталу за часів, коли сільське господарство його не потребує, або мають вільні лишки з свого промислу, коли їх жадає сільське господарство. Досягнення сього часового вирівнання між сільським господарством і иншими заняттями є задачею Пруської Центральної Кооперативної Каси. бо вона встановляє недостаюче сполучення, затуляє щілини в кругообороті і відчиняє сільському господарству доступ до грошового ринку. Райффайзен також пізнав сию потребу і то, як ми бачили, значно ранше, ніж Шульце-Деліч. Заснована ним Сільськогоспо-

дарча Центральна Позичкова Каса мала служити сій меті. Але й вона не всюди задовольняла. Передовсім вона могла служити лише злученим з нею сільським кооперативам райффайзенівської системи — отже її задумано не яко центральну установу для всіх кооперативів всякої системи, — аджеж потім призначений державним банком кредит райффайзенівській Центральній Позичковій Касі не задовольняв здавалося всіх жадань. Треба нагадати, що тоді, наприкінці дев'яностих років і за останнє десятиліття минулого віку сільське господарство наслідком зростаючої конкуренції чужих, родючих країн мусіло господарювати інтенсивнійше й капіталістичнійше, а тому потреба його в оборотнім кредиті надзвичайно збільшилася.

Сю потребу можна було задовольнити лише утворенням нових кооперативів в усіх частях країни і піднесенням діяльності існуючих товариств. Але і того й другого можна було досягнути лише з допомогою державного кредитового інституту, який був би в стані постачати за дешевих і вигідних умов кредит для піддержки промислового середнього стану.

Тим часом, як число обєднаних в Загальнім Шульце-делічевськїм Союзі і тому не злучених діловими зносинами з Пруською касою кредитових кооперативів від 1889-го року аж до останніх років лишилося тимже самим і навіть денеде зменшилося, число кредитових товариств взагалі і зокрема число спілок, злучених з Пруською Касою, що року зростало. В 1895-ім році (рік засновання Пруської Каси) числилося лише 6417

кредитових кооперативів, а в 1902-ім році (в році заснування Імперського Кооперативного Банку) їх було майже подвійне число, а саме 12779. Загальне число німецьких промислових і господарчих кооперативів зросло з 11141 (31-го марта 1895) до 25714 (31-го грудня 1906) і до 36863 (1-го липня 1917-го року).

„Се було наслідком праці кооперативних союзів і зростаючого кооперативного духа, але також і існування Пруської Центральної Кооперативної Каси, без котрої сей дух не міг би стати дійсністю нашого капіталістичного світа.“ (Гугенберг, Банкове й кредитове господарство.)

§ 8. Реформи в сільськогосподарчій кооперації.

Райффайзенівська організація і Імперський Союз Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів.

1. І від часу заснування Пруської Каси розвій німецької кооперації також зовсім не був спокійним і сталим. Зміни доторкалися всіх кол кооперативної організації і родів кооперації. Реформи переведено спершу в райффайзенівській організації. По смерті Райффайзена в 1888-ім році правління притримувалося строгої засади централізації, яка кожний кооператив долучала яко безпосередний член поширеного по цілій Німеччині Генерального Союзу. В сім нічого не зміняло й заложення численних підсоюзів і союзів в ріжних частях країни; бо сі останні були не самостійними, а залежними відділами Генерального Союзу. В 1895-ім році почався одначе перехід

до уладження повітових відділів, котрі мали числитися з властивими відносинами різних областей. Суцільний доти круг діяльності центральної каси поділено отже на поодинокі відділові округи і тим самим заведено децентралізовану централізацію.

Вже скоро по заснованню Пруської Каси (1895) Сільськогосподарча Центральна Позичкова Каса навязала з нею зносини, котрі повели в квітню 1905-го року до спільности інтересів, яку одначе після гострих суперечок весною 1910-го року знову розвязано. Ми не можемо тут стежити за історією їх ділових зносин, бо се завело би нас задалеко. В показчику літератури наведено брошури, які докладно займаються цією справою.

В 1899-ім році настали також зміни і в організації набування товарів. Фірма Райффайзен і ко. перейшла до центральної позичкової каси таким способом, що ся остання поруч з грошовим відділом завела окремий товаровий відділ, невдале переплутання справ, котре пізніше (1909) знову відокремлено. Товаровий відділ відступлено новоуладженим в різних провінціях органам (торговим товариствам з обмеженою порукою), в котрих Сільськогосподарча Центральна Позичкова Каса більше не приймала участі капиталом.

Тим часом, як по первістному організаційному статуту промислові кооперативи не могли приймати участь в ділових зносинах з центральною касою, бо Райффайзен вважав їх нерівноправними, в 1912-ім році припущено їх нарешті до

кредитового обороту, опісля того як вже зарані (1909) змінено постанову статута таким способом, що для грошових зносин промислових кооперативів в кождім окрузі засновувалося краєві кооперативні банки, яко товариства з обмеженою порукою.

По відокремленню товарового відділу від Сільськогосподарчої Центральної Позичкової Каси вона уявляє тепер вже чисто кредитову установу. Наслідком своєї централістичної будови вона лучиться з кожною місцевою спілкою позичкових кас без проміжного члена і працює з спілками позичкових кас і промисловими кооперативами. В 1911-ім році вона ухвалила перевести обовязкове оздоровлення, цілющу санацію, котра їй по ріжнородних перешкодах повелася і котру можна причислити до найкращих зразків кооперативної самопомочи і кооперативної райффайзенівської вірности. В квітню 1911-го року вона розвязала своє сполучення з Пруською Касою і вступила в ділову злуку з Дрезденським Банком.

Райффайзенівська організація зазнала багатьох змін в області союзної організації. Нагадаємо собі, що для підтримання райффайзенівських спілок позичкових кас 1877-го року засновано Заступничий Союз, органами котрого були заступник, заступнича рада і зїзд спілок. В адміністраційно-організаційнім відношенню за життя Райффайзена існувала ще строга централізація: найвище управління союзу, центральної каси і центрального продажу лучилося в одній особі. В 1899-ім році цю засаду централізації покинуто: провідні органи організації — правління — ви-

брано з представників всіх відділових округів. Замість одного єдиного генерального директора вибрано тепер коллегію, правління, котре утворено з генерального директора і провідників відділів (союзних округів). Останні мали титул „союзних директорів“. Управління і полегдження союзних справ, переведення ревізій, розроблення й підтримка кооперації перейшли тепер до союзних директорів поодиноких округів. Разом з цим в 1899-ім році переведено повну зміну ділової й союзної організації. Замість попередньої засади централізації висунуто принцип децентралізації. Від того часу долею райффайзенівської організації верховодив не один чоловік, в руках котрого збігалися всі нитки, як колись у Райффайзена в Найвіді, а виділ, многочленне правління. І не тільки воно само. Союзні директори були членами правлінь адміністративної організації, а одночасно в особистім звязку в своїм головнім уряді провідника відділу центральної каси і поруч з сим силою свого уряду членами правління Найвідської Центральної Каси.

Лише в 1910-ім році покинуто сю дуже сумнівну організацію управління. Багатоголовий виділ усунуто і відновлено централізацію управління. Відтоді правління складається з одного або найбільше з трьох членів і проводить виключно за своєю відповідальністю справи центральної каси і генерального союзу. Відділові директори стоять на чолі відділів лише яко „уповноважені“, але утворюють в своїй ролі союзних директорів спільно з правлінням адміністраційну раду, якій зрештою призначено лише дорадчу діяльність.

Посаду генерального заступника по смерті Райффайзена (1888) займав його наслідник Кремер, за котрим наслідували Геллер (1904) і Касперс, по відставці котрого (1910) одночасно з великими змінами провід Центральної Позичкової Каси і Генерального Союзу перейняв генеральний директор Дитрих, котрий виконує сі уряди ще й тепер. В сім же (1910) році райффайзенівська організація перенеслася з свого старого історичного осідку, з Найвіду, до Берліну.

Райффайзенівська організація прилучилася в 1905-ім році до найбільшого сільськогосподарчого кооперативного союзу: Імперського Союзу Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів на основі угоди. Метою об'єднання було усунення взаємних конкуренційних змагань, котрі перешкоджали дальшому успішному розвою сільської кооперації. На основі угоди програми ідеальні змагання до загальної піддержки сільськогосподарчої кооперації виставлено на перше місце, а питання ділового й адміністраційно-організаційного роду розв'язано лише остільки, що райффайзенівські провінціяльні союзи вступили членами до Імперського Союзу, яко самостійні ревізійні союзи. Найвідський Генеральний Союз став частиною Імперського Союзу. В 1913-ім році обидва союзи відокремилися. Їх органи оголосили таку заяву: „Сподівання, котрі покладалося з обох сторін на переведену в 1905-ім році злуку Генерального Союзу Сільських Кооперативів для Німеччини і Імперського Союзу Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів, не сповнилися; виявилось, що примирення деяких засадничих по-

глядів було недосяжним. В інтересах вільного розвою кооперації договір 1905-го року по взаємній згоді позбавлено сили, починаючи від 30-го червня 1913-го року.“

Історія розвою райффайзенівської організації виявляє якийсь неспокійний та хиткий образ і належить до найтяжчих розділів кооперативної організації. Докладне представлення його міститься в книзі Лемке, до котрої відсилаємо читачів, бо дальші подробиці повели би нас далеко. Вірний річевий виклад про се все тому вартісний, що сі справи райффайзенівської організації постійно звертали на себе увагу суспільства. Реформи, реорганізація, санація, розрив ділових зносин з Пруською Касою, спори й напади зовсім не давали райффайзенівській організації спокійної доби розвою. Тепер уже санація і реформа так повелися, що можна спокійно переводити в життя заповіт Райффайзена.

2. Поруч з райффайзенівською організацією внутрі сільського кооперативного руху окремо розвивався Імперський Союз Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів. Нагадаймо собі, що він повстав 1883-го року з обєднання Гаасом гессенських закупочних кооперативів. Сей Імперський Союз, який в протилежність до шульцеделічевського Загального й Райффайзенівського союзів, первісно обїймав лише сільськогосподарські закупочні товариства і молочарські кооперативи, отже зовсім не обслужував кредитових товариств, нині уявляє собою найбільший німецький союз взагалі. Його розвій унагляднює нищенаведений перегляд:

ТАБЛИЦЯ А.

Число членів Імперського союзу за минулих 32 років.

Р і к	краєвих і провінціаль- них союзів	центрально- них	кооперативів				Разом
			кре- дитових	наукових	молодеч- ських	інших	
Зпочатку 1884	10	—	—	224	15	—	278
наприкінці 1884	10	—	—	315	25	—	340
„ 1885	10	—	—	402	55	—	457
„ 1886	9	—	—	444	71	—	515
„ 1887	14	—	—	555	79	10	644
„ 1888	14	—	163	631	93	24	911
в червні 1889	18	—	175	734	117	24	1026
„ „ 1890	20	6	277	811	201	24	1319
„ „ 1891	22	7	405	852	268	24	1556
„ „ 1892	19	9	466	638	334	23	1470
„ „ 1893	21	12	533	696	541	33	1815
„ „ 1894	20	17	600	732	584	34	1967
15-го серпня 1895	21	26	1032	742	600	46	2446
1-го липня 1896	24	29	1785	1046	707	66	3633
1-го серпня 1897	24	30	2275	1127	830	127	4389
1-го липня 1898	26	37	3729	1258	896	187	6107
„ „ 1899	27	39	4131	1333	981	221	6705
„ „ 1900	26	42	4440	1379	1034	242	7137
„ „ 1901	26	47	4828	1449	1081	322	7727
„ „ 1902	25	47	5293	1470	1152	401	8363
„ „ 1903	27	53	6593	1617	1246	512	9985
„ „ 1904	28	54	7017	1744	1368	611	10794
1-го серпня 1905	40	70	11533	1843	1682	1008	16136
„ „ 1906	41	73	11896	1989	1763	1135	16829
„ „ 1907	40	73	11780	2015	1850	1283	17001
1-го червня 1908	41	73	12188	2042	1914	1413	17630
„ „ 1909	41	72	12584	2128	1960	1592	18636
„ „ 1910	41	76	12894	2077	2028	1885	18960
„ „ 1911	41	79	13203	2184	2093	2020	19579
„ „ 1912	41	77	13606	2241	2193	2318	20435
„ „ 1913	41	75	13923	2277	2249	2763	21287
1-го липня 1913	29	53	9497	2229	1937	2214	15930
1-го червня 1914	28	52	9522	2247	1937	2473	16231
„ „ 1915	29	58	9963	2225	1947	2548	16741
„ „ 1916	31	63	11634	2295	2274	2627	18893
„ „ 1917	31	63	11671	2373	2275	2787	19169

Крім 19106 поодиноких кооперативів, 1-го червня 1917-го року належало отже до Імперського Союзу 3 центральних кооперативів, далі — 31 провінціальних і краєвих союзів (підсоюзів), до котрих прилучилися сі поодинокі кооперативи по їх місцевому окружному положенню для ревізійних цілей і для цілей кооперативного управління.

Розвій та організація цього Імперського Союзу тісно злучені з іменем його основника і довголітнього заступника тайного правительственного радника Гааса з Дармштадту. Після його смерті (1913) статут Імперського Союзу змінено. Замість представництва генеральним заступником, котрий в своїй особі втіляв управління і діловодство цілого Імперського Союзу, наступило самоуправління, представлене німецьким сільськогосподарчим кооперативним зїздом, загальним віділом, адміністраційною радою, заступником і багатьма окремими віділами. Адміністраційна рада не уявляє собою більше дорадчого тіла, а в органі самуправління, котрий доглядав за цілим діловодством Імперського Союзу і заступника. Заступник є платний директор Імперського Союзу і його вибирається адміністраційною радою. Тепер цей уряд займає правительственный радник Геннес. Загальний віділ утворюється з союзних директорів, котрі звичайно бувають впливовими особами сільськогосподарчої організації своєї провінції, і кількох інших членів. Предсідателем адміністраційної ради тепер є союзний директор краєвий радник економії Йогансен з Ганноверу. Окремі віділи існують ось для яких

ділових галузей: для грошового кредитового діла, для кооперативного накупу й продажі товарів, для кооперативного молочарства, кооперативного збуту худоби, кооперативного набуття машин і для виноградарської кооперації. В Імперськiм Союзі панувала зпочатку засада децентралізації, себто союзна організація будувалася на самостійних, маючих право ревізії краєвих або провінціальних союзах, які поширювали свою діяльність на простір одної провінції в Пруссії або на область середніх союзних держав. Отсі союзи обіймають здебільшого всі роди сільськогосподарчих кооперативів відповідного округу (кредитові спілки, товариства для купівлі і збуту, промислові кооперативи). В деяких областях одначе засновано для поодиноких родів кооперації одного повіту окремі фахові союзи (молочарські союзи). Крім управління, децентралізовано також і організацію самого діловодства. В кождім союзнім окрузі існує звичайно центральна каса, яка служить для грошового обороту злучених поодиноких кооперативів, иноді також і головний кооператив для товарового обороту, будь-то для набуття чи для збуту. І в Імперськiм Союзі пізнали необхідність того, що організація грошового інституту, аби бути встані виповнити свою задачу, потребує ширшого грошового інституту, виходячого поза межі провінціального обороту.

Спершу підтримувалося ділові зносини з Пруською Касою, потім повсталала думка, що можна би ведений досі цим державним інститутом грошевий і кредитовий оборот обслуговувати за

посередництвом власного, незалежного від держави і заснованого з власної ініціативи сільськогосподарчої кооперації банку. Тому в 1902-ім році утворено Сільськогосподарчий Імперський Кооперативний Банк, спершу в формі кооператива, пізніше-ж яко акційне товариство. Було ясно, що між Пруською Касою і Імперським Кооперативним Банком мусіли повстати спори, бо обидві установи стреміли до тої самої мети. І тут також, доки жив Гаас, розвинулися довгі переговори й боротьба. Наслідком їх був спершу (1904) договір про взаємне відмежування областей діяльності, по котрій Імперський Кооперативний Банк приймав участь в Пруській Центральній Кооперативній Касі і одночасно зобов'язувався, доки триває ця участь капіталом, не нав'язувати жадних грошових і кредитових зносин з пруськими центральними касами й кооперативами. Тим самим Імперський Кооперативний Банк обмежувався в своїм грошовім і кредитовім обороті на непруські центральні каси. В 1912-ім році він розпочав тиху ліквідацію, бо він нав'язав був ділові зносини з Сільськогосподарчим Кредитовим Банком у Франкфурті, які принесли йому втрати. Злучені з ним непруські центральні каси почасти заключили з Пруською Центральною Кооперативною Касою договір про їх участь в ній, так що нарешті нині майже цілий грошовий і кредитовий оборот Імперського Союзу обслуговується Пруською Центральною Кооперативною Касою.

Про число членів Імперського Союзу дає відомости за минулі 32 роки його існування таблиця А.

1-го січня 1917-го року до Імперського Союзу належало 19045 сільськогосподарчих кооперативів. Се число складалося з:

62 центральних кооперативів,
 11641 щадничих і позичкових кас,
 2341 товариств для купівлі і збуту,
 2260 молочарських товариств і
 2741 інших кооперативів.

Загальний оборот злучених союзом 25 центральних кредитових кас досягав 1914-го року майже 8 мільярдів марок. Вартість товароборота 624 центральних товариств для набуття й збуту в 1914-ім році досягала 303 мільонів марок. Ці 24 центральні товариства для купівлі й збуту 1914 р. набули майже 65 мільонів сот-нарів предметів для задоволення сільськогосподарчих потреб: вартість цього накупу досягла 208.5 мільонів, а ціна збуту сільськогосподарчих виробів, переважно збіжжа, досягла 94.5 мільонів марок.

§ 9. Споживча кооперація. Розкіл в Крайцнаху і засновання Центрального Союзу Німецьких Споживчих Спілок.

Німецька споживча кооперація зовсім не розвивалася в Німеччині суцільно. Час її першого розцвіту припав на 60-ті й початок 70-их р ків минулого століття. За почином Губера, Пфайффера і Шульце-Деліча споживчими спілками занялося економічно й політично поступове німецьке міщанство. Всюди, де на впливових місцях працю-

вали обачні та ідейні, заклопотані загальним добробутом люде, утворювалися для потреб мійського населення споживчі спілки, члени котрих належали до всіх верств людности. Хоча індустріальний розвій спричинив новий розклад між населенням і наємне робітництво з року на рік зростало силою і числом, воно одначе не стало двигателем споживчокооперативного руху. Носителями його було навпаки мійське дрібне міщанство й урядництво. За порадою Ляссаля, наємне робітництво лишилося оддаль від споживчо-кооперативного руху, але і по смерті його молодий індустріальний пролетаріят не розумів і не цікавився чисто господарчими питаннями, бо всю свою увагу посвятив тільки політичним цілям.

Аж в 80-их роках настав поворот. Основано споживчі спілки з чисто робітничих кол, і як раз цей рух почався в Саксонії, населення котрої в індустріальних місцевостях було сильно пролетарським, і саме ще за часу протисоціалістичного закону, вийшовши з Саксонії, сей робітничий споживчокооперативний рух поширився поволі по цілій Німеччині і знайшов гожий ґрунт для розвою в зрості індустріального населення і в погіршанню та здорожінню товарів. Винним в останнім явищі було сильне помноження стану дрібних крамарів, котрий зріс не тільки пропорціонально з числом населення. але він зріс понад міру, що викликало переповнення в сім заняттю. Багато людей, які не могли знайти місця в великокапіталістичнім виробі, шукали собі притулку в дрібній торгівлі, бо це заняття на їх погляд не тільки вигідне, але й вимагав яко передумову

лише незначної здатності до господарчої й фахової праці. Коли розподіленням товарів займається більше осіб, як треба, отже наступає переповнення дрібної торгівлі, мусить також пасти й господарча продуктивність крамарства; бо чим більше число зайнятих розподіленням товарів осіб, тим менший оборот для поодинокого крамаря; тим вищою мусить бути, коли він бажає існувати, його добавка до продажної ціни, і тим більше оправданою мусить здаватися інша національно працююча форма розподілення товарів.

Скасування протисоціалістичного закону дало робітникам волю щодо регуляції їх відносин в області найма і праці. Почався міцний фаховий рух індустріяльних робітників. Але, не зважаючи на підвищення платні, робітники приходили все до того досвіду, що за таким финансовим поліпшенням постійно наступало підвищення їх господарчих коштів, тим часом як в місцевостях, де існували споживчі спілки, краще жилося людям, аджеж споживчі кооперативи ділали як регулятори цін і уладженням продукційних відділів (власних пекарень) постарчали своїм членам кращі й дешевші товари.

На основі цього досвіду настав поволі, як оповідає в першій річнику пізнішого Центрального Союзу Німецьких Споживчих Спілок Г. Кауфман, поворот у відношенню індустріяльних робітників до споживчої кооперації. Цей рух зеднав — чому значно сприяло прихильне становище фахових організацій до споживчокооперативної ідеї — знову поруч з урядниками й міщанськими ідеалістами, яко носільницю свого розвою, широку

народню масу. Застій минув і почався зріст. По статистиці Загального Союзу Німецьких Промислових і Господарчих Кооперативів, до котрого тоді належало найбільше число обеднаних в союзах споживчих товариств, цей союз числив 1892-го року зпоміж 264185 членів 377 споживчих спілок 56,7%, 1897 року серед 403872 членів 489 споживчих спілок 60,5% і початком 1902 року серед 630785 членів 638 споживчих спілок 62,21% наємних робітників.

Наслідком масового приступлення робітників відбувся-ж завдяки мудрому проводу внутрі нового споживчокооперативного руху, також і внутрішній переворіт. Робітництво не задовольнялося найблизчою метою споживчої спілки, „організацією споживання“, продажом членам спілки дешевих і добрих товарів, але рішучо жадало переходу до власного виробу для організованого споживання. Спілки не задовольнялися вже більше купівлею для поодиноких потреб споживчих товариств, а перейшли до великого масового накупу, оптових операцій, злучившись в закупочні союзи і засновавши товариство для гуртової купівлі.

Споживчі спілки за часу цих внутрішніх змін і розвою лучилися досі в Загальнім (шульцеделічевським) Союзі. Цей союз зовсім не був одначе виключно споживчокооперативним союзом, а до нього крім споживчих спілок належали також і кредитові, будівничі й ремісничі кооперативи. Найважнішою групою були в нім кредитові спілки. Задача цього роду кооперативів приносить, природна річ, з собою те, що вони обіймають яко

членів, зокрема яко довжників, зовсім иншу верству населення, ніж чисто робітничі споживчі спілки. Яко споживачі тільки робітники не мають зовсім потреби в продукційнім кредиті, який навпаки потрібний ремісникам, дрібним капіталістам і промисловим підприємцям. Цей ріжнородний склад членів споживчих спілок і кредитових товариств мусів зовсім природно довести до спорів між сими обома найміцнішими групами кооперативів Загального Союзу. Подібні ріжниці помічалось вже від 1893-го року. Коли потім новійший напрям споживчих спілок набував усе більшого значіння, виявилось, що про спільність інтересів дальше зовсім не могло бути й мови, бо тим часом як задачею кредитових товариств була піддержка самостійних промислових підприємців, новійший напрям заведенням власного виробу змагався, виключити деякі кола, які приймали участь у виробі й розподіленню товарів. Згадаймо про уладження споживчими спілками пекарень і бовень і тим самим необхідне виключення пекарів і різників, або про заснування товариства для гуртового накупу і тим самим про відсунутих на бік торговців-посередників. Що подібна тенденція усунення посередників з рештою лежить в основі й сути кожного роду кооперації, доводилося правда признати, але в Загальнім Союзі були тої думки, що напрям розвою треба зтримувати. В сути річі об'єднання в однім союзі двох так дуже ріжнородно заінтересованих груп, які уявляють собою члени кредитового товариства і робітничої споживчої спілки, в також незносним. Але замість того, щоби

перевести цей погляд послідовно в усіх споживчих спілках, в Загальнім Союзі переплуталося це очевидно вороже до споживчих спілок хитання з політичними причинами. Новому напрямку закидалося партійнополітичні змагання і цього закиду ужито на загальнім з'їзді кооперативів в Крайцнаху 1902 для виключення з Загального Союзу 98 кооперативів, тим часом як інші споживчі спілки могли лишатися в Союзі, бо вони, мовляв, не належали до нового напрямку (розкіл у Крайцнаху). Насильне виключення 98 споживчих спілок мало своїм наслідком те, що скоро потім інші спілки в значнім числі добровільно виступили з союзу.

Скоро по виключенню підприємство потрібні заходи для засновання нового спільного союзу. 17-го мая 1903-го року, нарешті, зложено в Дрездені Центральний Союз Німецьких Споживчих Спілок. А що не всі споживчі спілки пішли за ним, то німецький споживчокооперативний рух лишається й нині також ще розколотим. Поруч з Центральним і Загальним (шульце-делічевським) союзами повстав ще в Прирейнськім краю „Імперський Союз Німецьких Споживчих Спілок“.

Все-ж-таки Центральний Союз злучив у собі головне зерно німецьких споживчих спілок і набув зовсім могутнього розмаху. Від свого засновання в 1903-ім році його сила майже втрое зросла: 1-го січня 1915 р. він обіймав 1109 кооперативів. Число членів, з котрих кожний безвіймово заступає родину, з 1,048.000 в 1910-ім зросло до 1,850.000 в 1915-ім році, що представляє

собою (коли причислити членів родин) приблизно вісьму частину всього населення Німеччини. Центральний Союз обіймає, крім семи ревізійних союзів, також і Велике Товариство Закупочне (для оптових операцій) Німецьких Споживчих Спілок. Його органи — правління, віділ, зїзд кооперативів і генеральна рада. Крім товариства для оптових операцій, треба згадати про видавниче товариство німецьких споживчих спілок, підприємство, котре в найбільшій розмірі працює для споживчо-кооперативної пропаганди виданням щорічників, часописей (Споживчо-кооперативний Огляд) і інших публікацій. Провідниками чудово редагованого видавництва являються Гайнрих Кауфманн і Др. Август Мюллер, останній з котрих став відомий ширшим колам головно з нагоди покликання його в правління военно- харчевого уряду і призначення потім товаришем державного секретаря.

Своєрідну організацію, в уладженню котрої приймав участь Центральний Союз, уявляє собою фахово кооперативне страхове акційне товариство Народня Опіка. —

Осідком Центрального Союзу і всіх згаданих побічних підприємств є Гамбург. Зіставлення числа споживчих спілок та їх членів в Центральнім Союзі і в Загальнім Союзі дня 1-го січня 1903—1915 років дає таблиця Б, тим часом як стан німецького споживчо-кооперативного руху цих обох союзів 1-го січня 1915-го року наглядно представлений на таблиці В.

Дальший розвиток аж до нового часу.

Число споживчих спілок і їх членів
в Центральнім Союзі і в Загальнім Союзі дня 1-го січня 1903-1915 років.

1-го січня року	Центральний Союз				Загальний Союз				Разом					
	число спілок, котрі надіслали звіт	число спілок, котрі надіслали звіт	число членів	4	число спілок, котрі надіслали звіт	число спілок, котрі надіслали звіт	число членів	7	число прилучених спілок	8	число спілок, котрі надіслали звіт	9	число членів	10
1903	585	503	480.916		342	332	300.721		927	835	781.637			
1904	666	622	523.085		272	251	248.004		938	878	819.001			
1905	745	710	646.175		272	252	255.916		1.017	962	902.091			
1906	827	787	715.929		276	260	238.097		1.094	1.047	954.026			
1907	900	865	776.999		274	265	246.945		1.174	1.130	1,023.944			
1908	959	939	879.221		282	271	252.618		1.241	1.210	1,131.839			
1909	1.028	1.021	966.904		278	266	257.082		1.306	1.287	1,223.986			
1910	1.077	1.068	1,047.975		285	265	262.522		1.362	1.333	1,310.497			
1911	1.109	1.103	1,171.763		290	271	270.437		1.399	1.374	1,442.200			
1912	1.142	1.134	1,313.422		298	273	276.645		1.435	1.407	1,590.067			
1913	1.155	1.128	1,483.811		290	283	306.224		1.445	1.411	1,790.035			
1914	1.157	1.129	1,621.195		288	283	335.673		1.445	1.412	1,956.868			
1915	1.109	1.094	1,717.519		284	270	318.087		1.393	1.364	2,035.606			

Стан споживчо-кооперативного руху.

Стан німецького споживчокооперативного руху 1-го січня 1915 року.

Число	1-го січня 1915-го року				1-го січня 1915 р.	
	Централь-ний союз	Загаль-ний союз	Разом	На членів	На членів	
1	3	4	5	6	7	
1	1,094	269	1,363	—	—	
2	1,717,519	305,313	2,022,832	1,000	2,400,000	
3	492,980,519,84	651,005	577,631,524	285,556	685,334,400	
4	106,389,519	4,298,660	110,688,449	54,720	131,328,000	
5	33,652,700	2,771,504	36,424,204	18,007	43,216,800	
6	5,032,456	728,629	5,761,085	2,848	6,835,200	
7	56,505,233	8,536,783	65,042,016	32,153	77,167,200	
8	59,698,028	7,329,229	67,027,257	33,135	79,524,000	
9	16,545,152	1,111,038	17,656,190	8,728	20,947,200	
10	100,934,864	7,341,327	108,276,191	53,527	128,464,800	
11	33,772,099	5,336,695	39,108,794	19,334	46,401,600	
12	25,083,187	4,905,096	29,988,283	14,825	35,580,000	
13	80,243,901	1,494,303	81,738,204	40,408	96,979,200	
14	43,727,199	3,091,221	46,818,420	23,145	55,548,000	
15	5,605,238	1,178,279	6,783,517	3,353	8,047,200	
16	10,639,803	772,347	11,412,150	5,642	13,540,800	
17	17,327,417	1,781,096	19,108,513	9,446	22,670,400	
18	24,186,664	7,747,485	31,934,149	15,787	37,888,800	

Імперський Союз Німецьких Споживчих Спілок в Кельні-Мюльгаймі, згідно з його надрукованим в „Споживчокооперативній Практиці“ з 1915-го року річним звітом набув великого розмаху. Число прилучених кооперативів зросло з 191 до 235. Число членів цих кооперативів було 1-го січня 1916-го року 189417, а 31-го грудня того-ж року 285949. Зріст досягав 50%. До сього союзу належить як раз більше число споживчих спілок урядників.

§ 10. Ремісничий кооперативний рух і засновання Головного Союзу Німецьких Промислових Кооперативів.

Коли оглянутися назад на кооперативну організацію в кінці дев'ятнадцятого століття і порівняти досягнене тоді з програмою, поставленою собі Шульце-Делічем для його асоціацій яко цехів будуччини, то ясно, що здійснено властиво лише незначну частину його програми. Сільсько-господарчого кооперативного руху, котрий наприкінці 19-го віку і уявляв собою першу й провідну організацію і нині ще лишається нею, він навіть і в думках не передбачав; про можливість приложення кооперації в сільськiм господарстві він навіть і не розважав, коли він (1883) розвивав свою кооперативну систему в книзі про асоціацію для німецьких ремісників і робітників. А потім: той рід кооперації, який вважалося не за засадничу організацію, а тільки за побічну підпору для великої шульцевої ідеї продукційного кооператива, а саме споживчі спілки, коли робіт-

нитцво свідомо почало розробляти думку споживчої кооперації, розвинувся надзвичайно і має велику будучину. Спитаємо - ж себе: Де zostалися ремісники? Саме для ремісництва почав працювати Шульце-Деліч, для нього він засновував свої „цехи будучности“! Але ремісники замість того, щоби бути першими провідними колами внутрі кооперативної організації, стали останніми. Можна назвати чимало причин цього дивного обороту річей. Спершу треба уяснити собі, що від властивого ремесництва в ході господарчого розвою наслідком капіталістичного перетворення підприємств і цілого промислового життя лишилося ще порівнююче мало галузей промислу. Поруч з типовим ремісником, який володіє лише деякою технічною чи механічною зручністю, утворився окремий середній стан, який провадив промисел не тільки чисто по ремісничому, але уживаючи купецьких і капіталістичних засад поволі й успішно виробився в окрему верству самостійних промислових підприємців, яку найкраще можна назвати дрібнокапіталістичним промисловим станом.

Цей розвій, цей зріст господарчо слабих зобов'язаний здебільшого шульце-делічевській кооперації. А з другого боку шульце-делічевські спілки взаємного кредиту обмежилися цими колами дрібнокапіталістичнопромислових підприємців. Вони стали невеличкими банками, вони ставали середніми та почасти й більшими банками, які всі лучили в собі переважно лише промисловий добір простуючих вперед підприємців. З спілок взаємного кредиту, котрі пляновано для дрібних ремісників і робітників, зі спілок, які мали чис-

литися з низькими діловими паями і спроквольними, невеличкими вкладками по силах також менших і слабших господарчих існувань, вирости поводи не тільки по своїм розміру, але і по своїй діловій практиці „банки“. Цей розвій приносив з природи річи так же багато користей для працюючих капіталістично-промислових підприємців, як і не вигід для відсталих дрібних ремісників. Заведення більше банкових ділових засад і форм (зменшення первісного обороту позичкових записів, підвищення паїв) спонукало слабих ремісників до нарікань: взаємнокредитова кооперація не дбає, мовляв, про інтереси дрібного чоловіка, процентові й провізійні умови ніби-то застрогі, вимоги забезпечення зависокі — до кредитового й ділового обороту дістається мовляв лише ще міцний капіталом промисловець. Ми знаємо тепер, що ці нарікання оправдані лише почасти, що вони пояснюються переважно не банковою будовою шульце-делічевської — взаємнокредитової кооперації, а залежать здебільшого від ремісників. При цім треба вказати ще на одну точку погляду. Нема жадного стану, у якого-б так мало було почуття солідарности, як у ремісництва. Робітники, сільські господарі переконані в необхідній спільности своїх ітересів і виявили її спільною участю в кооперативних організаціях.

Ми знаходимо в сільськогосподарським кооперативі великого й дрібного селянина, великого й дрібного поміщика, солідарно обєднаними для спільного осягнення певних господарчих задач, як би міцно не ріжнилися їх інші соціалні від-

носини. Ремісники одної й тої-ж галузи уявляють з себе звичайно гострих конкурентів. Кооперативна засада: „один за всіх і всі за одного“, яка особливо підносить спільність інтересів, не дуже-то годиться з думками, котрими захоплений поодинокий ремісник у відношенню до свого товариша по заняттю.

Кредитовокооперативний діловий оборот вимагає познайомлення з діловими відносинами по цеху, одночасно конкурентів того, хто жадає кредиту; спільний збут ремісничих виробів в складах кооперативів викликає спори в оцінці доставлених виробів і веде до нарікань, коли їх не досить швидко збувається. Лише спільний накуп матеріалів, здається, вільний від конкуренційної зависти. Але і в нім також повстають труднощі ділового роду наслідком різної якості матеріялу (пригадайте лише собі ріжнородність дерева й шкіри у закупочних столярських і шевцевих кооперативах). Крім того заможнійші ремісники не хочуть нести ризику, який грозить кооперативу з необмеженою порукою наслідком вступу до нього їх відсталих товаришів по заняттю.

Такими були відносини ремісничих кооперативів наприкінці дев'ятого віку, коли виявився поперше вплив нового кооперативного закону зокрема про припущення кооперативів з обмеженою порукою і утворення центральних кас, і коли в 1895-ім році засновано Пруську Центральну Кооперативну Касу. Заведення обмеженої поруки усувало ризик необмеженої поруки, від котрого хоронилися заможнійші промисловці

своїх інтересів з інтересами менше заможних ремісників. Який би з рештою господарчо потішаючий образ і не уявляло піднесення господарчо продуктивніших промисловців та їх обіднання в шульце-делічевських спілках взаємного кредиту, все-ж таки не могло бути більше в загальнім інтересі і для розвою й утворення міцного ремісництва залишення відсталих слабших ремісничих одиниць зовсім чисто кооперативній самопомочи. Тому і тут також держава втрутилася, помагаючи й підтримуючи. В середині дев'ятидесятих років помічається заходи правительств для підтримання ремісничої кооперації, які виявилися почасти в призначенню на сю мету більших фондів у бюджетах поодиноких держав, почасти в асигнуванню відповідних допомог для покриття коштів початкового уладження новозаснованих кооперативів; потім велось серед ремісництва пропаганду кооперативної думки відозвами до ремісничих палат, викладами мандруючих учителів. В Пруссії зокрема засновання Пруської Центральної Кооперативної Каси дало змогу, зробити приступними користи дешевого державного кредиту ремісникам в тій же самій мірі, в якій це вже сталося ранше у відношенню до сільського господарства. Але для участі в користуванні державного кредиту потрібна була злука ремісничої кооперації в провінціяльну союзну (центральну) касу, бо Пруська Центральна Кооперативна Каса після закону про її організацію могла вступати в ділові зносини тільки з центральними кооперативами, а не з поодинокими товариствами. Наслідком цього було

те, що існуючі вже і новозасновані ремісничі кооперативи злучилися в союзні каси. Тим часом переведено важну ріжницю в порівнянні з засадами, які панували в Загальнім Шульце-Делічевським Союзі. Цей союз не тільки що з традиційного звичаю й догматичного пересвідчення зрікається всякої державної фінансової допомоги, він не резитує також з утворення центральних кас. Прилучення до Шульце-Делічевського Загального Союзу було тому неможливим, а що на сільсько господарчі союзи не зверталось увагу з огляду на їх особливу фахову організацію, то новозасновані ремісничі кооперативи лишалися тимчасово без сполучення з яким будь центральним союзом. Вони стали утворювати нові, окремішні ревізійні союзи з союзними касами різних розмірів і в такім великім числі, що наслідком роздроблення вони іноді були нездатними до праці. Тоді вже почали об'єднювати менші організації і засновали нарешті (1901) новий центральний союз, Головний Союз Німецьких Промислових Кооперативів.

Ініціативу засновання цього союзу треба приписати директорії Пруської Центральної Кооперативної Каси, а саме великі заслуги коло утворення цього ремісничого союзу придбав собі її теперішній предсідатель др. Гайлігенштадт. Першим керманичем союзу став тодішній секретар ремісничої палати Кортгавс: поруч з ним яко директор виступив пізнійше корол. банковий інспектор Магер, потім суддя Гец. Його теперішнє правління складається з панів др. Беме і Кортгавса.

Осідок Головного Союзу Німецьких Ремісничих Кооперативів в Берліні. Поруч з тісним сполученням з Пруською Центральною Кооперативною Касою треба згадати ще те, що до Головного Союзу належать членами багато (наприкінці 1912-го року 32) ремісничих палат. Він не заступає правда жадного нового, окремого напряму в кооперації, його програма не містить в собі також жадної виразної „системи“, які виявилися в шульце-делічевській і в райффайзенівській організації, — він підносить одначе деякі властивості гострійше й витворює такі вказівки, які можуть бути корисні для новозаснованих ремісничих кооперативів з їх молодим складом членів. Покликані ним до життя кооперативи майже всі засновано на засаді обмеженої поруки, щоби пристосувати їх до потреб ремісництва, яке часто відполохувала форма необмеженої поруки.

Потім ділові паї як рівно-ж і вкладки на них зпочатку встановлено низчими, щоби також, як висловився колись Шульце-Деліч, „уможливити участь малому незаможному, але міцному працюючому чоловікові,“ не забуваючи при тім про необхідність утворення потрібного власного майна.

Зокрема-ж старається Головний Союз поширювати кооперативну освіту інструкційними курсами для урядників кооперативів; бо саме діловодство й організація власних ремісничих кооперативів злучені з значно більшими труднощами, ніж діловодство й організація сільсько-господарчих кооперативів. Тим часом як цим останнім служать священник, учитель, старшина, у ремісничих кооперативів часто не став від-

повідних людей, які були би в стані, з хистом і розумінням стояти на чолі товариства.

Поруч з кредитовою кооперацією Головний Союз особливо зацікавлений поширенням властивих ремісничих кооперативів, отже товариств ремісників для купівлі сирих матеріалів, робітничих артелей, кооперативів для спільних складів і виробу. В поширенню цих ще надзвичайно здатних до розвою родів кооперативів він випередив уже Загальний Союз. За війни до цього долучено ще особливо поширюваний рід кооперативів, а саме товариства постачання.

По діловій статистиці (Щорічник 1914, вийшов 1916 р.) Головний Союз Німецьких Промислових Кооперативів обіймав 15 ревізійних союзів, 48 ремісничих палат згл. промислових палат. До нього належать:

	товариств	членів
Кредитові кооперативи	479	118.453
Товариства для купівлі сирівців . .	239	10.370
Робітничі артелі	32	1.439
Товариства для складів і збуту . .	43	4.990
Товариства для виробу	44	6.168
Спілки ремісників для купівлі то- варів	37	2.950
Закупочні спілки крамарів	35	3.734

По відомостям, одержаним автором від Союзу зросло число ремісничих і промислових палат до 51 (з існуючих 73), кредитових кооперативів до 508, властивих ремісничих кооперативів до 1085. Число всіх членів цих кооперативів досягає приблизно 188.000.

§ 11. Загальний Союз Німецьких збудованих на самопомочи Промислових і Господарчих Кооперативів.

Загальний Союз збудованих на самопомочи Німецьких Промислових і Господарчих Кооперативів, котрий часто коротко і влучно означається по імені його основника Шульце-делічевським Союзом, є не тільки найстаршим, але внутрі мійської й промислової кооперативної організації також і найвизначнішим та найвпливовішим союзом в Німеччині. Він обіймає не тільки кредитові товариства, але також і споживчі спілки, ремісничі кооперативи й будівельні товариства. І по відщепленнях направо і наліво заснованням Центрального Союзу Німецьких Споживчих Спілок (1902) і Головного Союзу Німецьких Промислових Кооперативів (1901) він об'єднує все ще всі чотири названі роди кооперації. Головна його область в постачанню кредита.

Початком 1905-го року Загальний Союз числив яко членів 966 спілок взаємного кредиту, 273 споживчих спілок, 178 інших кооперативів, разом 1417 в порівнянні з 1049 з р. 1888 і 1806 з року 1902-го. Отже до відокремлення споживчих спілок помічається зріст. Він припадає здебільшого на роки безпосередно по виданню нового закону про кооперативи з 1-го мая 1889-го року з його розширенням форми кооперації і ростом ревізійних союзів, сприяючій реформі (припущення обмеженої поруки, усунення безпосередньої поруки поодинокого члена, заведення примусової ревізії і т. д.).

В 1915-ім році Загальний союз обіймав 1542 кооперативів. Взятий чисто зовнішньо його стан не витримує жадного порівняння з ростом сільськогосподарчих кооперативів. Не можна одначе забувати, що в самім числі поодиноких товариств не відбивається сила кооперативної організації. Противно вона виявляється в числі членів, власнім майні, висоті чужих грошей і обороті в постачанню кредита, засобів споживи, мешкань, сирівців. Коли виходиться з цих уваг, то повстає на користь Загального Союзу такий поважний образ (гляди таблиця на стор. 107).

Приналежні до Загального Союзу кооперативи об'єднані в 32 підсоюзах. До нього належать (1-го серпня 1916): 996 кредитових товариств, 277 споживчих спілок, 75 товариств в поодиноких родах промислу (товариства складів, купівлі сирівців, виробу, робітничі артели), 205 будівельних товариств.

Справи Загального союзу по смерті Шульце-Деліча (1883) до 1896-го року провадив Шенк, від того часу др. Ганс Крюгер, котрий урядує яко управитель ще й нині.

По ухваленому — на Загальнім Кооперативнім Зїзді в Гері (Райс) 1891-го року — статуту органами Загального Союзу являються:

1. управитель,
2. тіснійший виділ,
3. повний виділ,
4. підсоюзи,
5. загальний кооперативний зїзд.

Справи Союзу полагоджує управитель з формально урядженням бюром. Поруч з заступником

Стан кооперативів в Німеччині 1. січня 1916	Для статистики 1914 надіслали звіти		Число членів	Власне майно міліонів марок	Чужі гроші зг. чужий діловий капітал міліонів марок	Оборот в по- стачанню кре- дита, споживи, мешкань, сирівців в міліонах марок
	а союзів	б коопера- тивів				
36.398	22	27.371	5,763.441	841	5.570.2	31.452.3
Участь коопера- тивів Загального союзу	--	1.479	1,017.719	381.2	1.456.2	16.294.5

стоять тіснійший виділ і повний виділ. Повний виділ складається з директорів підсоюзів, тіснійший виділ з семи членів, вибраних загальним кооперативним зїздом з союзних директорів і їх заступників. Загальному кооперативному зїзду належить найвища власть в усіх справах союзу; цей зїзд скликається щорічно.

Яко проміжні члени між центральними органами і поодинокими кооперативами створено підсоюзи, котрі обіймають кооперативи по округам або по галузям і вважають своєю задачею, заступати їхніх окремих інтересів, як рівнож і посередництво з центральною управою. Підсоюзи уявляють собою одночасно ревізійні союзи по вимогам закону о промислових і господарчих кооперативах.

Спільному кооперативному веденню підприємства шульце-делічевського кооператива служив зпочатку заснований в 1865-ім році Німецький Кооперативний Банк Зергеля, Паррізіуса й Спілки. Коли-ж сей банк все більше й більше цурався кооперативних ділових зносин і з огляду на заінтересовання в дивідендах з боку своїх акціонерів, котрі чим дальше тим все мєнше були членами кооперативів, пускався до рискових (карколомних) підприємств, він був примушений в 1902-ім році наслідком цього перевести значні одбави. Пізнійше сей кооперативний банк злучено з Дрезденським Банком. При цім останнім заведено в Берліні й Франкфурті над Майном так звані кооперативні відділи. Дрезденський Банк побачив в сій злуці, як оповідає Гугенберг в „Банковім і Кредитовім Господарстві Німецького

Середнього Стану“ вигідну змогу, досягти за посередництвом спілок взаємного кредиту звязків з великим числом малих місцевостей, в котрих не виплатилося би уладження власних філій, взагалі можливість зеднати собі широку, чисельну клієнтелю. Таким чином наслідком сього сполучення з Дрезденським Банком мійська кооперація стала многочленным паростком німецького великобанківництва. Загальний Союз є засадничим противником державної допомоги і союзно-касової системи; тому він ніколи не вступав у ділові зносини з Пруською Центральною Кооперативною Касою; він опирається на Дрезденський Банк, що лучить його з загальним грошевим ринком, відношення, яке виявилось зовнішньо тим, що теперішній заступник Загального Союзу є членом контрольної ради цього великого банку. Як вже не раз підносилося, потреба місця для вирівнання грошевих зобовязань у приналежних до Загального Союзу Кредитових Кооперативів задля ріжноманітного перемішання занять їх членів не така велика, як у сільськогосподарчих кредитових спілок і обмежених переважно на ремісниках кредитових товариств Головного Союзу Німецьких Промислових Кооперативів. Статистика процентового відношення поодиноких фахових кляс до загального стану членів дає крім того змогу пізнати, що в шульцеделічевських союзах до значної процентової висоти заступлені й сільські господарі; понад четвертину (25·60%) припадає на цю фахову клясу. За фаховою групою сільських господарів слідують по числу ремісники з їх 22·42%, потім

фахова група самостійних купців і крамарів (10-27%). Своєрідність шульце-делічевських кредитових спілок лежить в тім, що вони прийняли капіталістичний напрям і розвинулися по банковому. В цім напрямі розвою вони в кожному випадку являються чудовими кредитовими джерелами для дрібнокапіталістичного середнього стану.

Огляд згаданого досі утворення центральних союзів дає можливість пізнати, що поруч з обома промисловими центральними союзами (Загальний, Шульце-Делічевський Союз і Головний Союз Німецьких Промислових Кооперативів) існують два сільськогосподарчі центральні союзи (Генеральний Союз Сільських Кооперативів — райффайзенівська організація — і Імперський союз німецьких сільськогосподарчих кооперативів), як рівнож і Центральний Союз Німецьких Споживчих Спілок. Ці п'ять великих союзів сполучилися 1916-го року в „Вільний Виділ“, який уявляє собою свобідне об'єднання для заступлення спільних важних кооперативних справ.

Але в цих центральних союзах заступлена не вся кооперація. Крім них існує ще цілий ряд союзів, котрі не шукали сполучення з Центральним Союзом. Варто згадати зокрема висунутий за останній час наслідком значіння дрібнокрамарського руху на передній плян Союз Німецьких Купецьких Товариств (заснований 1897), котрий як можна передбачити з зміцненням кооперативної ідеї в колах дрібних продавців гратиме ще колись провідну роль. Але й більші кооперативні союзи стоять ще поза центральною організацією,

так наприклад: Союз Промислових і Господарчих Кооперативів провінцій Познаня й Західної Прусії з 208 товариствами й 129.448 членами, Імперський Союз Німецьких Споживчих Спілок з 235 товариствами й 285.949 членами (31-го грудня 1916), Союз Німецьких Будівельних Товариств, які стоять на основі спільної власности, з 195 товариствами й 73.232 членами, як ріжно-ж і інші самостійні союзи, котрих в 1915-ім році крім згаданих пяти великих центральних союзів числилося 34.

§ 12. Війна й кооперація.

Вже при викладі історичного розвою німецької кооперації указувалося на те, що одним з важних для майбутнього будовання німецької кооперативної організації чинників стала світова війна. Це можна встановити вже також і тепер, коли ще шаліє могутня світова війна. Майже чотирі роки поминули від вибуху війни і її впливи стали вже настільки міродатними й важкими, що вже можна означити певні сліди й провідні лінії дальшого розвою.

Війна надала кооперативному рухові могутне зміцнення. Кооперативна ідея набула за війни нового признання; засади кооперативних організацій оправдалися, їх часто приймалося як взірець для наслідування спорідненими формами підприємства. Тим часом як опановані сумнівами уми перед війною, а також і при вибуху війни боялися за долю кооперативів, бо думалося, що кооперативи яко легко збудовані форми підприємства з безпримусовими відносинами членів

і хиткими капіталами найраньше захопляться впливами війни, в дійсности сталося зовсім инше; збудований в сути на особистім моменті кооператив показав себе найдіяльнїшим і найміцнїшим, особистий цемент витримав, еластична, розтяглива форма організації виявилася здатною до опору. Розуміється, число нових засновань відстало в порівнанню з попередніми роками. Але це природний процес. Коли майже ціла мужеська сила Німеччини стоїть на фронтах, зовсім не може бути місця для нових об'єднань.

Значіння кооперативів за війни лежить як раз не в збільшенню числа товариств, а в виявленню своєї праці, в користи, яку вони принесли своїм членам і поза ними німецькому господарчому життю. Военна поміч, котрою ми зобов'язані кооперативам, в кожному випадку дуже значна, надзвичайно заслужує подиву, пересякнута найбільшою внутрішньою силою і лише слабо міряється числами, які виступають назовні. Тут треба не числити, а зважувати!

Кооперативний живець подарував нам дивні чарівні сили; багато хиткого утримано, піддержано, нагородовано й зміцнено діяльним заступництвом кооператива за своїх членів або поодиноких членів один за одного, в кооперативнім сусідськїм союзі. Підїть на село, придивїться до сільського населення, спитайте його, яку важну помічну службу зробили для нього кооперативи. Кооперативи часто бралися за задачі, які майже зовсім виходили поза встановлені статутами властиві рами і круг їх діяльності. Я хочу піднести тут лише кілька поглядів: надзвичайне співробітництво

в вербунку й поясненнях для вобних позичок, збір золота для зміцнення золотого скарбу Імперського Банку, поширення безготівочного обороту, роз'яснення значіння й ваги численних, часто необачних і суперечливих воєнних розпоряджень в господарчій області і піддержку zostалих жінок учасників війни радою й діяльною допомогою, боротьбу проти марнотратства й нищення майна, котру вели зокрема сільські щадничі й позичкові каси для запевнення селянського володіння. Без просякнутого зрозуміння співробітництва кооперативів виконання більшости завдань, поставлених війною місту й селу, ледве чи повелося би; в кооперативній організації правительственні уряди найшли найбільших помічників при переведенню своїх розпоряджень, як наприклад при обхопленню й зборі сільськогосподарчих виробів. Кооператив уявляє собою своїх членів, який має широкорозгалужене дотикання з найрізнішими верствами населення. Вплив кооперативу на своїх членів тому легше переводиться, а здебільшого він також має і більший успіх ніж вплив шляхом Вістника Законів і друку.

Кооператив користується авторитетом серед своїх членів, слово його провідників шанується ними. Як раз часто лемехувате, прихильне до стародавних переказів, може занадто консервативне, а тому й тяжко приступне до новин, сільське населення лише з великими труднощами можна було би пересвідчити в необхідности важних заходів без співробітництва кооперативів. Тут дійсно стала в пригоді дрібна праця коопе-

ратива: розговором і роз'ясненням від члена до члена, від сусіда до сусіда, взірцевим прикладом приналежних до правління й ревізійної ради місцевих почесних осіб зроблено дуже багато. Для сільської воєнно-добродійної опіки сільські кооперативи уявляли вихідне й центральне місце всієї діяльності в цій області. Про допомогу й пораду жінкам учасників війни, що було надзвичайною задачею, бо в багатьох господарствах, майже ціле підприємство лежало тягарем на зосталих жінках вояків, — уже згадувалося. Кооперативи уділяли сусідську поміч при обробленню поля й поранню коло збіжжя і все знову й уперто спонукали в своїх колах для поширення сільськогосподарчого виробу. Кооперативи зовсім не примусові організації, а вільно вибрані союзи, — кооперативна самопоміч може властними засобами, вільною діяльністю своїх сил, напевне більше зробити, ніж усяка державна примусова організація, призначена для сприяння виробу. Коли по дворічній перерві Імперський Союз Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів зійшовся на воєнним зїзді в жовтні 1916 р., він мав рацію, прийняти таку ухвалу: „Німецька сільська кооперація в своїм теперішнім розвою і своїх уладженнях оправдалася і за війни. Вона являється покликаною і в будуччині дати сільському господарству найліпші підвалини для поширення виробу в усіх галузях підприємства, а державі основу для нового урегулювання харчевої політики. Дуже бажано, щоби як найскорше зовсім вияснилося питання господарчих запасів. Згідно з оправданими засадами дотеперішньої

кооперативної праці треба ухилятися від державного втручання й регламентування і дати спромогу вільного виявлення кооперативної діяльності. Просякнуту взаємним розумінням спільну працю кооперативів і громадських органів там, де це має місце, поручається в інтересах здорового розпорядження запасами і обслуження ними населення за війни і лихих часів. Треба просити імперські й державні органи (власти) вже тепер за часу війни в кожному напрямі сприяти поширенню сільськогосподарчої кооперації. Бо як раз кооперативи по їх засадам передовсім покликані, підтримувати і наново будити в населенню почуття необхідности самопомочи. В поодинокім невеличкім кооперативі лежить також і найпевніша основа для виступлення проти згубних для дальшого сільськогосподарчого розвитку вимог примусового виробу“.

Наслідок підписки на вісім перших воєнних позичок внутрі сільськогосподарчих організацій, зіставлений в наведеній таблиці на стор. 116 дає змогу, пізнати велике значіння кооперативної кредитової організації.

Записи на вісім воєнних позичок у кредитових кооперативів досягають 6351 мільона і перевищують приблизно о 4 мільярди записи у товариств забезпечення життя і навіть майже о 2 мільярди записи у Імперського Банку; при цім кредитові кооперативи лише починаючи з другої позички залучено яко офіційальні місця запису. Крім того не треба забувати, що як раз у кредитових товариств здебільшого роблено малі й найменші записи, так що в наших числах

	Позички								Всі позички разом
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	
Імперський союз ні- мецьких сільсько- господарчих коо- перативів	26·08	199·58	312·07	446·11	376·35	576·63	504·78	662·58	3104·18
Генеральний союз сільських коопе- ративів для Ні- меччини	10·00	45·00	85·00	127·00	96·50	162·50	133·50	192·50	852·00
Кооперативний со- юз баденської се- лянської спілки, в Фрайбургу	0·03	0·50	0·80	0·85	0·57	1·02	1·03	1·55	6·35
Сільськогосподар- чий ревізійний со- юз баварської се- лянської спілки, в Регенбурзі	0·60	3·00	4·00	9·50	5·00	11·01	8·50	12·60	54·21
Ревізійний союз спілки сільських господарів, в Бер- ліні	0·80	2·19	3·70	4·50	4·50	6·06	3·7	7·12	32·57
Разом	37·51	250·27	405·57	587·96	482·92	757·22	651·51	876·35	5049·3

відсвічується нечувана вербункова діяльність, просвітна праця, тяжка робота для досягнення сих пишних свідоцтв німецької сили.

В названім числі 6351 мільонів зачислено записи мійських і сільських кредитових товариств.

На поодинокі великі кооперативні союзи припадають слідуючі числа (для восьми перших воєнних позичок):

	Мільонів марок
Імперський союз німецьких сільськогосподарських кооперативів	3104·18
Генеральний союз сільських кооперативів для Німеччини (райф-файзенівська організація)	852·00
Загальний союз німецьких промислових і господарчих кооперативів (Шульце-Делічевський)	2250·00

Участь кооперативів Загального (Шульце-делічевського) Союзу представляється так:

Воєнна позичка в мільонах марок:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Разом записано
82	229	322	276	260	349	293	439	

Сполучені діловими зносинами з Пруською Центральною Кооперативною Касою союзні каси (сюди належать поруч з іншими майже всі центральні каси Імперського Союзу) зібрали на вісім переведених досі воєнних позичок разом 3262 мільони марок.

Лише в кількох головних рисах і без претензій на повноту підносимо тут декілька поодиноких вигід, з великого числа їх принесеного кооперативною організацією воєногосподарчому життю. Благодать кредитової допомоги, якої так дуже жадалося незадовго до вибуху війни і в слідучі тижні, розповсюджували числені кредитові кооперативи, котрими ціла Німеччина покрита неначе дрібноочковою сіткою, так що по її ниткам кооперативна кредитова поміч могла дістатися до майстерні найдальшої місцевости і навіть до хутора найбільш віддаленої оселі. Коли згодом попит за кредитом зменшився і поодинокі господарства могли досягнути завдяки вигідним продажам й иншим обставинам значних заощаджень і лишків, кредитові кооперативи в своїй ролі щадничих кас уявляли найвідповідніше збірне місце. Яко таке вони мають визначні заслуги для переведення воєнних позичок, вже при виданню другої воєнної позички кредитові кооперативи стали публичними місцями запису. За часу по війні кредитові кооперативи мусітимуть задовольняти значний попит за кредитом. Передбачаючи мудро поворот в грошевім і кредитовім обороті вони як найпильніше змагаються, озброїтися для сього.

За часу війни ясно виявилось особливо народногосподарче значіння молочарських кооперативів. Молочарські кооперативи уявляли собою певну підпору для всіх урядових заходів в тяжкій області забезпечення постарчання товщу. Лише у них можна було точно перевіряти зуживання молока. Технічні уладження, якими

володіють молочарські кооперативи, уможлилювали в інтересі багатого заосмотрення товщем, значно міцніше використання молока, ніж се буває в приватних господарствах.

За війни набули пошани також і кооперативи для зужитковання худоби, котрими ранше часто погорджували. Вони в постійно зростаючій мірі співробітничали й оправдалися при заосмотренню мясом населення й війська. Їх дальше поширення лежить як в сільськогосподарчих так і в народно господарчих інтересах і матиме будуччину також і по війні. Особливе значіння придбали також корпоративні організації для годування худоби. Вони уявляють собою початкове кільце кооперативного порозуміння між містом і селом, бо їм нераз з найліпшим успіхом вдавалося підтримувати безпосередні ділові звязки між містом і селом, за якими вже давно пошукувано, але осягти їх на жаль було нелегко за мирних часів. В кооперативних колах сподіваються наладити безпосередні ділові зносини між містом і селом, між виробцем і споживачем, між кооперативно обєднаними споживачами з другого боку або між загальнокорисними товариствами чи мійськими управліннями. І дійсно, мости вже перекинуто. Піонерами були такі визначні передові борці за сю далекосяглу ідею як наші німецькі господині (дому). За останні часи помічається як раз рух для осягнення господарчого обєднання господинь (дому), котрий має певне значіння для нашого будучого заосмотрення харчами великих міст і ховає в собі зародок, який може розвинути ся в міцну господарчу орга-

нізацію. До цього змагається Союз Німецьких Господиць, центральна організація, до котрої прилучилися тепер 70 місцевих спілок господинь дому з 45.000 членів. Ці змагання простують до сполучення мійських і сільських жінок в одній кооперативній організації, завданням котрої є, зробити приступними для мійських господинь дому в спільнім місці продажу вироблених сільськими жінками продуктів: городину, яйця, садовину і дробину. Ці змагання являються при сім одночасно як матеріяльного так і ідеального роду. Уладження громадського місця продажу в місті має утворити сільським жінкам додатне місце збуту, по зможі усунути проміжну торгівлю, котра досі при обігу товарів посередничала між сільськогосподарчими виробцями і мійськими споживачами. Тим досягнеться передовсім для продаючих сільських жінок ліпших цін, які спонукають їх підвищити продукцію городини, садовини, дробини і розвинути її інтенсивніше, ніж це було можливим при дотеперішніх відносинах товарообміну. З другого боку великим містам постарчатиметься до розпорядження більшу скількість харчів по дешевшим цінам, ніж це було можливим при дотеперішніх обставинах. В сільських дрібних і середніх підприємствах піклування огородиною, садовиною і дробом лежить здебільшого в руках господинь дому, котрим доходи з них полишається часто яко покупна копійка, бо чоловік зайнятий чисто селянськими працями коло оброблення поля і скотарством, не може турбуватися про подібну дрібну роботу. Сільські жінки залежали при тім досі від попиту з боку скупщика, котрий

з'являвся неправильно і за всі предмети рідко коли давав порядні ціни. Деякі вироби, як ревінь, ягоди, падалиця, чимало родів огородини часто пропадають за нестачею придатного збуту; іноді торговець платив і такі низькі ціни, що навіть збір продуктів не виплачувався і засів їх яко непоплатний, спинялося. Організації господаринь дому бажають шляхом мійських крамниць створити придатне місце збуту. Тим без сумніву піднесеться сільську продукцію, зміцниться волю до засіву і дбатиметься про розумне використання землі. Одночасно-ж з допомогою місця продажу зробиться великомійському населенню приступними всі ті численні малі скількості городини й садовини далеких від великих міст господарств, дуже значну скількість товарів, які раніш пропадали наслідком відсутности змоги збуту, тим пошкоджувалося і виробців і споживачів.

Поруч з цими спеціальними для накупу, які є новими явищами в кооперативній організації, природна річ, зовсім виявилися надзвичайно дійсними головні заступники організованого набуття, мійські споживчі спілки. І не тільки нужда дорожнечі всіх харчів, а й питання ліпшого та дешевшого заосмотрення взагалі було тим, що сприяло новому й дальшому поширенню думки організації споживачів. За тяжких часів нестачі засобів споживи, важна не тільки дешевість харчів, але важно головно взагалі мати до розпорядження і доцільно поділити їх. Організовані вже в споживчих спілках споживачі найшли тому в своїй дотеперішній організації вже дуже

доцільно уладжені місця набуття й розподілення, з котрими надзвичайно зручно могли працювати й урядові органи. Багато в споживчоспільковій організації вже давно існуючих технічноділових основних думок доцільної системи товарообороту зрештою перенесено і до інших місць продажу, зокрема до уладжених мійськими управліннями. Нема сумніву, що ця війна, яка все населення з найбільшою гостротою та ясністю освідомила що до споживчої сили поодинокі людини й вигід організованого споживання і дала змогу розібратися в утворенню дотеперішній системі товарообороту шляхом вільної торгівлі з її часто зайвими а тому й здорожаючими проміжними членами, — стала одним з найбільших вербункових засобів для споживчих спілок.

Помічається також і противні змагання. Закупочні обіднання торговців колоніяльними товарами й деталістів, продавців у роздріб, зростають. Кооперативна думка палає й перескакує до ворожого табору. Союз Німецьких Купецьких Кооперативів — ще молода союзна організація — дуже рухливо поширювала кооперативні, закупочні гурти і має перед собою ще дуже широке поле діяльності. Природним наслідком поширення закупочного руху було те, що гуртова торгівля зайняла становище проти нього, бо як споживча спілка так і закупочна організація дрібних крамарів виключає найблизчого вищого проміжного члена в процесі розділення товарів, себто гуртівника.

В ремісничій кооперації війна уторила шлях новому роду кооперативів: кооперативу для постачань. Вже раніше міродатні ремісничі

кола і кооперативні союзи займалися питанням про доручення праці урядами ремісничим кооперативам. Коли воєнні потреби за перших місяців війни вимагали здачі праць, бралось на увагу лише кола індустрії й великого промислу. Поодинокого ремісника неможна було притягти до цієї задачі, бо для військового управління неможливо було переговорювати з кожним поодиноким ремісником, та й поодинокі ремісники в їх неорганізованості не в стані були дати бажаних забезпечень. Коли ремісники слушно вимагали узгляднення їх при здачі військових постачань, не було ще вистарчаючого числа кооперативних органів — і в поспіху часу за посередництвом німецького з'їзду ремісничих і промислових палат притягнуто до воєнних постачань також і цехи, вільні об'єднання для постачань, а також і товариства для накупку сирих матеріалів. Згодом виявилось, що лише кооперативи для постачань утворюють найвідповіднішу організацію для перебрання військових постачань. Це повело в ремеслі до заснування численних кооперативів для постачання, котрі також і на будучий час особливо коли вони лучать в собі і справи кооператива для накупку сирих матеріалів, обіцяють сталий успіх і тривке існування дають ремісництву нову підпору в конкуренційній боротьбі з великим промислом.

§ 13. Кооперативна статистика.

Початки кооперативної статистики містяться в щорічних звітах кооперативних союзів. Передовсім Шульце-делічевський Союз зайнявся роз-

робленням статистичних фактів і відомостей і з кожним роком поліпшував їх зміст, розмір і повноту. Друковані від 1897-го року як „Щорічники Загального Союзу Збудованих на Самопомочи Німецьких Промислових і Господарчих Кооперативів“ річні звіти докладно обговорюють не тільки власні поодинокі товариства Союзу, але подають позатим багато статистичних відомостей про кооперативи інших союзів. — По заснованню райффайзенівського Заступничого Союзу (1877), спершу подавав статистичні дані фаховий орган цієї організації, далші звідомлення слідували в річних звітах Генерального Союзу, котрі зокрема за останні роки виявляють чудовий розвій статистики. — Так само-ж оголошують від 1894-го року „Щорічники Імперського Союзу Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів“ дуже багаті статистичні відомости про сільськогосподарчу кооперацію. — Від 1904 року, удосконалюючися з кожним роком, союзна статистика „Центрального Союзу Німецьких Споживчих Спілок“ і „Головного Союзу Німецьких Промислових Кооперативів“ наводить в великій повноті і ясности матеріал про діяльність цих союзів. В менших кооперативних союзах і при безсоюзних кооперативах статистичний матеріал або дуже неповний або мало приступний. Повного, урядового перегляду всіх кооперативних організацій Німеччини не було до засновання Пруської Центральної Кооперативної Каси (1895). Тому-ж, що ця остання на бажання заінтересованих кругів з самого початку зробила статистику урядовим заведенням спершу для Прусії,

і нарешті (1899 і 1903) крім Прусії ця статистика обхопила також і всі інші союзні держави, тепер вже існує урядова статистика для цілої Німеччини.

Основи цієї статистики уявляють собою факти, які треба подавати до заведених при судах кооперативних реєстрів. Це викази про організацію, стан і рух товариств і їхніх членів. За те ця урядова статистика не поширюється на господарчі відомості; сі останні навпаки лишаяються і тепер, як ранійше, справою приватної статистики. — Урядову статистику друкується поволі з виданнями Пруської Центральної Кооперативної Каси „Звідомленнями до німецької кооперації“ в додаткових зошитах до Часописи Королівського Пруського Статистичного Краєвого Уряду і в окремих відбитках. Особливі заслуги на полі статистики німецької кооперації набув небіжчик тайний правительственный радник проф. др. Петерзіліе.

В слідуючих таблицях виказано:

1. Зареєстровані кооперативи по роду поруки в союзних державах 1-го січня 1917-го і 1-го січня 1918 року (таблиця I);

2. Зареєстровані кооперативи в Німеччині по роду поруки і предмету підприємства 1-го січня 1917-го й 1918 років (таблиця II);

3. центральні (головні) кооперативи по предмету підприємства в союзних державах 1-го січня 1917-го й 1918-го років (таблиця III).

Зареєстровані кооперативи по роду поруки в союзних державах 1-го січня 1917 і 1918 р.

(Без центральних кооперативів).

Союзні держави і части краю.	кооперативи				
	разом	з необм. порукою	з неизн. пор.	з обмек. порукою	
1	2	3	4	5	
Німеччина.	1917	26.559	21.731	158	14.670
	1918	37.284	21.815	156	15.313
1. Прусія	1917	20.239	10.560	130	9.549
	1918	20.688	10.617	128	9.943
а саме:					
Східна Прусія	1917	760	542	6	212
	1918	762	541	6	215
Західна Прусія	1917	787	496	2	289
	1918	787	491	2	294
Мійська округа Берліну	1917	252	9	—	243
	1918	268	10	—	258
Бранденбург	1917	1.496	916	35	545
	1918	1.548	922	35	591
Померанія	1917	1.671	267	3	1.401
	1918	1.723	270	2	1.451
Познань	1917	1.242	776	4	462
	1918	1.250	774	4	472
Шлеск	1917	2.800	1.833	4	963
	1918	2.837	1.844	4	989
Саксонія	1917	1.760	148	15	1.597
	1918	1.790	145	15	1.630
Шлезвіг-Голштейн	1917	1.218	908	11	299
	1918	1.230	915	11	304
Ганновер	1917	2.189	1.172	31	986
	1918	2.244	1.192	31	1.021
Вестфалія	1917	1.591	560	6	1.025
	1918	1.649	560	6	1.083
Гессен-Нассау	1917	1.372	1.040	4	328
	1918	1.423	1.062	3	358
Прирайнська провінція	1917	3.025	1.837	9	1.179
	1918	3.097	1.835	9	1.253
Гогенцоллернські краї	1917	76	56	—	20
	1918	80	56	—	24

союзнi держави i частин краю		кооперативи			
		разом	з необм. порукою	з неозн. порукою	з обмек. порукою
1		2	3	4	5
2. Баварія	1917	6.276	5.056	3	1.217
	1918	6.358	5.062	3	1.293
а саме:					
Північна Баварія	1917	2.833	2.169	2	662
	1918	2.871	2.178	2	691
Південна Баварія	1917	2.652	2.203	1	448
	1918	2.689	2.202	1	486
Прирейнський Пфальц	1917	791	684	—	107
	1918	798	682	—	116
3. Саксонія	1917	1.197	376	2	819
	1918	1.247	377	2	868
4. Вюртемберг	1917	2.222	1.820	3	399
	1918	2.239	1.823	3	413
5. Баден	1917	1.877	997	4	876
	1918	1.900	998	4	898
6. Гессен	1917	935	714	—	221
	1918	962	714	—	248
7. Мекленбург-Шверин	1917	512	403	5	104
	1918	541	418	5	118
8. Саксонський Ваймар	1917	266	149	—	117
	1918	274	153	—	121
9. Мекленбург-Штреліц	1917	71	51	1	19
	1918	72	52	1	19
10. Олденбург	1917	472	306	—	166
	1918	480	303	—	177
11. Брауншвайг	1917	459	192	6	261
	1918	460	190	6	264
12. Саксонський Майнінген	1917	173	73	—	100
	1918	174	74	—	100
13. Саксонський Альтенбург	1917	87	54	—	33
	1918	88	54	—	34
14. Саксонсько-Кобургська-Гота	1917	169	79	—	90
	1918	173	79	—	94
15. Ангальт	1917	112	3	1	108
	1918	115	3	1	111

союзні держави і части краю		кооперативи			
		разом	з необм. порукою	з необм. порукою	обмем. порукою
1		2	3	4	5
16. Шварцбург-Зондерсгаузен	1917	57	27	—	30
	1918	57	27	—	30
17. Шварцбург-Рудольфштадт	1917	86	25	—	61
	1918	89	27	—	62
18. Вальдек	1917	70	53	1	16
	1918	70	53	1	16
19. Райс старшої лінії . . .	1917	19	8	—	11
	1918	20	9	—	11
20. Райс молодшої лінії . .	1917	41	17	—	24
	1918	41	17	—	24
21. Шавмбург-Ліппе	1917	42	7	—	35
	1918	45	7	—	38
22. Ліппе	1917	55	28	1	26
	1918	55	28	1	26
23. Любек	1917	23	6	—	17
	1918	24	6	—	18
24. Бремен	1917	39	2	—	37
	1918	41	3	—	38
25. Гамбург	1917	145	11	1	133
	1918	148	11	1	136
26. Ельсас-Лотрингія	1917	915	714	—	201
	1918	923	710	—	213

По надрукованим в „Німецькім Імперськім Показчику“ зголюшенням у кооперативних реєстрах від 1-го січня до 1-го марта 1918-го року в Німеччині відбулося 477. новозасновань і 93. розвязань кооперативів. Згідно з сим в Німеччині числилося 1-го квітня 1918-го року 37.668 зареєстрованих кооперативів.

ТАБЛИЦЯ II.

Зареєстровані кооперативи в Німеччині по роду поруки і по предмету підприємства 1-го січня 1917 й 1918 років*).

Без центральних кооперативів.

Предмет підприємства	Кооперативи				
	разом	з необм. порукою	з необ. порукою	з обмж. порукою	
1	2	3	4	5	
1. Кредитові кооперативи .	1917	19.694	17.057	42	2.595
	1918	19.793	17.138	41	2.614
в тім числі спілок позичкових кас	1917	17.646	16.269	16	1.361
	1918	17.746	16.357	16	1.313
2. Кооперативи для накупу сирих матер., промислові	1917	666	12	5	649
	1918	856	12	4	840
3. Кооперативи для накупу сирих матеріялів, сільськогосподарчі	1917	2.702	1.200	4	1.498
	1918	2.756	1.218	4	1.534
4. Закупочні кооперативи .	1917	426	4	—	422
	1918	493	5	—	488
5. Робітничі артелі, промислові	1917	346	71	1	274
	1918	340	70	1	269
в тім числі, електрокооперативи	1917	39	5	—	34
	1918	39	5	—	34
6. Робітничі арт., сільськогосподарчі,	1917	2.158	591	10	1.557
	1918	2.218	587	10	1.621
в тім числі, електрокооперативи	1917	1.220	154	3	1.063
	1918	1.281	159	3	1.119
7. Кооперативи для набуття машин і знаряддя	1917	14	3	—	11
	1918	13	3	—	10
8. Кооперативи для складів, промислові	1917	132	8	2	122
	1918	130	8	2	120
9. Кооперативи для складів, сільськогосподарчі	1917	563	58	1	504
	1918	608	58	1	549
10. Кооперативи для сирих матеріялів і складів, промислові	1917	180	3	—	177
	1918	187	3	—	18

*) Чисельні незгоди в поодиноких групах спричинні зміни вугрупуваннях.

Предмет підприємства	Кооперативи			
	разом	з необм. порукою	з неоз. порукою	з обмеж. порукою
1	2	3	4	5
11. Кооперативи для сирих матеріалів і складів сільськогосподарчих	{ 1917 23 1918 32	3 3	— —	20 29
12. Продукційні кооперативи, промислові	{ 1917 859 1918 1 029	16 15	3 3	840 1.011
13. Продукційні кооперативи, сільськогосподарчі	{ 1917 4.079 1918 4.092	2.490 2.480	83 83	1.506 15.29
в тім числі: молочарські кооперативи	{ 1917 3.448 1918 3.440	2.236 2.227	74 75	1.138 1.138
горільні	{ 1917 192 1918 191	54 53	2 2	136 136
виноробські спілки	{ 1917 200 1918 200	183 183	2 2	15 15
товариства для оброблення й збуту польових плодів і садовини	{ 1917 223 1918 245	15 15	5 4	203 226
кооперативи для бсен, рибалства і лісів	{ 1917 16 1918 16	2 2	— —	14 14
14. Кооперативи для скотарства й випасу худоби	{ 1917 545 1918 560	68 70	— 1	477 489
15. Споживчі спілки	{ 1917 2.282 1918 2.277	105 105	3 3	2.174 2.169
16. Кватирні й будівельні кооперативи, властиві	{ 1917 1.388 1918 1.391	9 8	— —	1.379 1.383
17. Кватирні й будівельні кооперативи для спількових домів	{ 1917 140 1918 138	1 1	— —	139 137
18. Інші кооперативи	{ 1917 362 1918 371	32 31	3 4	326 337
Разом	{ 1917 36.559 1918 37.284	21.731 21.815	158 156	14.670 15.313

ТАБЛИЦЯ III.

Центральні (головні) кооперативи¹⁾ по предмету підприємства в союзних державах 1-го січня 1917 і 1918.

Союзні держави	Загальне число центральних (головних) кооперативів	центральні кредитові кооперативи	головні кооперативи		головні кооперативи для збуту сільськогосподарчих річей і инші ²⁾	
			для промислових	для сільськогосподарчих		
			співки для накупу сирівців			
1	2	3	4	5	6	
Німеччина . . .	1917	117	59	9	27	22
	1918	125	59	16	27	23
1. Прусія . . .	1917	75	41	6	18	10
	1918	80	41	10	18	11
2. Баварія . . .	1917	17	5	1	3	8
	1918	16	5	1	3	7
3. Саксонія . . .	1917	4	2	—	2	—
	1918	5	2	1	2	—
4. Вюртемберг . . .	1917	3	2	—	1	—
	1918	3	2	—	1	—
5. Баден . . .	1917	8	3	2	1	2
	1919	8	3	2	1	2
6. Гессен . . .	1917	2	1	—	1	—
	1918	2	1	—	1	—
7. Мекленбург-Шверін . . .	1917	1	1	—	—	—
	1918	2	1	—	—	1
8. Саксонський Ваймар . . .	1917	—	—	—	—	—
	1918	1	—	1	—	—
9. Олденбург . . .	1917	3	1	—	1	1
	1918	4	1	1	1	1
10. Ельзас-Лотрингія . . .	1917	4	3	—	—	1
	1918	4	3	—	—	1

¹⁾ Всі центральні (головні) кооперативи уявляють собою товариства з обмеженою порукою.

²⁾ Сі „инші“ головні кооперативи ось які: 1. Центральний закупочний кооператив німецьких купецьких товариств в Берліні, 2. Машинний кооператив в Кенігсберзі в Прусії, 3. Електрична центральня для передачі на віддаль у Массе²⁾, 4. Центральний закупочний кооператив голарів і фризерів в Берліні.

§ 14. Література про німецьку кооперацію.

Література про німецьку кооперацію дуже обширна і, за виїмкою кількох книжкових загальних оглядів, розпорошена в численних статтях і розвідках кооперативної, народногосподарчої й юридичної фахової преси. Архів Пруської Центральної Кооперативної Каси набув собі заслугу тим, що звів їх разом в 1914-ім році і дав науково-певний показчик кооперативної літератури. Цей показчик числить понад 3000 ріжних книжок, статей і розвідок, котрі займаються кооперацією, і розбив кооперативну літературу на такі 24 відділи:

1. Кооперація взагалі. Теорія, література, теоретична статистика.
2. Кооперація в поодиноких краях. Загальне.
3. Кооперація й держава, уряди, урядники, громади, політика, соціалізм, церква, духовенство, учительство.
4. Кооперативне право: а) Загальне. б) Німецьке кооперативне право і закон. в) Кооперативне право в німецьких країнах.
5. Кооперація і добродійна діяльність, соціальна реформа, етика.
6. Наука про уладження, управління й ведення кооперативів. а) Загальне. б) Кооперативна освіта. Школа. в) Кооперативні органи. Правління, контрольна рада, урядництво, ревізія. г) Централізація в кооперації. Центральні банки.
7. Німецька сільськогосподарча кооперація. а) Загальне. Імперський Союз Сільськогосподарчих Кооперативів. б) Райффайзенівська кооперація в Німеччині. в) Кооперація в німецьких колоніях.
9. Сільськогосподарча кооперація в поодиноких країнах (без Німеччини).
10. Молочарська й сиро-

варська кооперація. 11. Скотарські, охотницькі, рибальські, лісничі, випасні кооперативи. 12. Виноробські кооперативи. 13. Ріжні сільськогосподарчі кооперативи. 14. Шульце-делічевські кредитові і взаємнокредитові кооперативи. Народні банки. 15. Промислова кооперація. Реміснича кооперація. 16. Кооперативи в області електричності, води, водяної сили, машин. 17. Кооперативи для будування, кватир, осель і товариства домо- та землеволодільців. Внутрішня колонізація. 18. Споживча кооперація (без сільськогосподарчих споживчих кооперативів). 19. Робітничі й працьовні кооперативи. Кооперація а індустрія. 20. Жіноча кооперація. 21. Продукційні кооперативи. 22. Купецька кооперація. Кооперація й торгівля. 23. Ріжні роди кооперативів. 24. Міжнародня кооперація.

Це зіставлення дає змогу з великою ясністю пізнати звязки кооперації з найріжнішими господарчими культурними, національними і політичними питаннями, може ліпше ніж всякі інші доказати, що кооперація стала областю окремої науки, багатство котрої літературними явищами вже й нині ставить найбільші вимоги спеціалістови по кооперації.

Джерело неоцінного, стало нового матеріалу уявляють собою випрацьовані науковими відділами великих кооперативних союзів щорічники й щорічні звіти, які зявляються щорічно в розмірі кількох сот друківаних сторін і приносять передовсім багато статистичного матеріалу, спонукуючого до дослідів. Добре ознайомлення з господарчими, сполученими з кооперативною органі-

зацією часовими питаннями дають потім відчити й дискусії на щорічних — в рамках поодиноких кооперативних окремих організацій — зїздах загальних союзів і підсоюзів, котрі видають звіти про дебати на них.

Літературу про німецьку кооперацію можна розбити на такі великі відділи: Історія німецької кооперації. 2. Теорія кооперації. 3. Кооперативне право. 4. Спеціальні питання кооперації, які займаються можливістю пристосовання фахового вибудування поодиноких родів кооперації і подають вказівки, на приклад, для ведення кредитових кооперативів, споживчих спілок, молочарських товариств, будівельних кооперативів і т. д.

З багатої кооперативної літератури варто
зазначити зокрема отсі книжки:

1. Історія кооперації.

Крім писань-джерел з пера Шульце-Деліча, Райффайзена й Губера:

Біттель: Едуард Пфайфер і німецький споживчокооперативний рух, 1915.

Крюгер: Введення до німецької кооперації, 1907.

Крюгер: Промислові й господарчі кооперативи в поодинокі країнах, 1892.

Фасбендер: Ф. В. Райффайзен, його життя, думки й діяльність, 1902.

Финк: Шульце-делічевська кооперація, 1909.

Лемке: Розвій райффайзенівської організації за нові часів, 1913.

Зельтан: Система новітньої кооперації, 1917.

Торварт: Писання й промови Германа Шульце-Деліча: 1914 і дальші.

Цайдлер: Історія новочасної німецької кооперації, 189

2. Теорія кооперації.

Крюгер: Введення до німецької кооперації, 1907.

Якоб: Народногостарча теорія кооперативів, 1913.

Вигодзінський: Кооперація в Німеччині, 1911.

3. Кооперативне право.

Крюгер: Пояснення до кооперативного закону, 1915.

Даймер: Право зареєстрованих кооперативів, 1912.

Вальденер: Зареєстрований кооператив, 1916.

4. Спеціальні питання кооперативні.

- Крюгер:** Кредитові і взаємнокредитові спілки jako народні банки, 8-е від., 1915.
- Даймер:** Приватний военний кредит і його організація, 1916.
- Даймер:** Кооперативна воєнна допомога, 1914.
- Еппих:** Німецька будівельна кооперація, 1913.
- Грабайн:** Господарче й соціальне значіння сільських кооперативів в Німеччині, 1908.
- Гайлігенштадт:** Пруська Центральна Кооперативна Каса, 1897.
- Гайлігенштадт:** Пруська Центральна Кооперативна Каса від 1895-1905 рр., 1906.
- Гутенберг:** Банкове й кредитове господарство німецького середнього стану, 1906.
- Йост:** Основи кооперативної кредитової організації (Шмолерів щорічник), 1904.
- Шайдт:** Підручник для будівельних кооперативів, 1913.
- Шеніц:** Дрібнопромисловий кредит, 1912.
- Штавдінгер:** Споживча кооперація, 1908.
- Тотоміанц:** Теорія, історія і практика організації споживачів, 1914.
- Вуттиг:** Організація кооперативного вирівнювання грошових зобов'язань, 1914.
- Вигодвінський:** Новіший розвій сільськогосподарчої кооперації, 1913.

5. Часописи.

Листки для кооперації. Орган Загального Союзу Німецьких Промислових і Господарчих Кооперативів (Берлін, І. Гутенберг).

Німецька сільськогосподарча кооперативна преса. Орган Імперського Союзу Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів (Берлін, Імперський союз).

Сільськогосподарчий кооперативний листок. Головний орган райффайзенівської організації, (Генеральний союз Сільських Кооперативів для Німеччини в Берліні).

Споживчокооперативний огляд. Орган Центрального Союзу і Гуртовозакупочного Товариства Німецьких Споживчих спілок, (Гамбург, Видавниче Товариство Німецьких Споживчих Спілок).

Німецький кооперативний листок. Орган Головного Союзу Німецьких Промислових Кооперативів (видавництво К. Е. Кортгаве, Штеґлін).

Німецький торговий огляд. Орган Союзу Німецьких Купецьких Кооперативів і Центральнозакупочного товариства Союзу (Берлін, видавництво Німецького Торгового Огляду).

Споживчокооперативна практика. Орган Імперського Союзу Німецьких Споживчих Спілок вл. в. (Мюльгайм, видавництво Імперського союзу німецьких споживчих спілок)

6. Щорічники.

Щорічник Загального Союзу Збудованих на Самопомоч Німецьких Промислових і Господарчих Кооперативів.

Щорічник Імперського Союзу Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів (Дармштадт-Берлін).

Щорічний звіт Генерального Союзу Сільських Кооперативів для Німеччини, вл. в.

Щорічник Генерального Союзу Сільських Кооперативів для Німеччини.

Щорічник Центрального Союзу Німецьких Споживчих Спілок (Гамбург, видавництво Центрального Союзу Німецьких Споживчих Спілок Гайнриха Кавфмана й т-ства).

Ділова статистика Головного Союзу Німецьких Промислових Кооперативів. (Видавництво Головного союзу, Берлін).

Щорічник і адресова книжка промислових і господарчих кооперативів в Німеччині (видається Пруською Центральною Кооперативною Касою, Берлін).

Звідомлення німецької кооперативної статистики (видалі Пруською Центральною Кооперативною Касою за 1899—1918 роки).

Звідомлення загальних кооперативних з'їздів (І. Гуттенберг, Берлін).

ЗМІСТ.

Історія й організація німецької кооперації.

стор.

- § 1. Вступ. Загальне господарче й соціяльне значіння німецької кооперації 3

I. розділ.

- Історія зародження коопераційної організації 22**
- § 2. До передодня німецької кооперації 22
- § 3. Шульце-Деліч і заснування перших кооперативів 29
- § 4. В. А. Губер, Фердинанд Лясаль та Едуард Пфайфер 39
- § 5. Райффайзен і початок сільськогосподарчого кооперативного руху 49
- § 6. Повстання перших кооперативних союзів 61

II-ий розділ.

- Дальший розвій кооперації до останнього часу 72**
- § 7. Закон про кооперацію з 1-го мая 1889-го року. Пруська Центральна Кооперативна Каса 72
- § 8. Реформи в сільськогосподарчій кооперації. Райффайзенівська організація і Імперський Союз Німецьких Сільськогосподарчих Кооперативів 78
- § 9. Розкіл в Крайцнаху і заснування Центрального Союзу Німецьких Споживчих Спілок 88
- § 10. Ремісничий кооперативний рух і заснування Головного Союзу Німецьких Промислових Кооперативів 97
- § 11. Загальний Союз Збудованих на Самопомочи Німецьких Промислових і Господарчих Кооперативів 105
- § 12. Війна й кооперація 111
- § 13. Кооперативна статистика 123
- § 14. Література про кооперацію 132

23. A. Serbinenko. Les sociétés coopératives de consommation en Ukraine et leur association centrale.
24. P. Даймер. Німецька кооперація. Частина I.
" " " " II.
25. Вандервельд. Соціалістичний і нейтральний кооперативний рух.
26. А. Сербиненко. Кооперація на селі.
27. А. Сербиненко. Українська споживча кооперація і центральний споживчий союз.

II відділ. Періодичні видання.

„КООПЕРАТИВНА ЗОРЯ“

✱ Журнал виходить 24 рази на рік. ✱

„Кооперативна Зоря“ є провідний орган споживчої кооперації на Україні і на своїх сторінках освітлює основні питання з життя і діяльності споживчих товариств і союзів України і дає практичні вказівки і поради робітникам кооперації.

Адреса редакції та контори: Київ, Володимирська вул., № 46.

КООПЕРАТИВНО-ГРОМАДСЬКИЙ НАРОДНИЙ ЖУРНАЛ

„ГРОМАДА“

Журнал призначається для широких мас селян та робітників України. Він освітлює в доступній для всіх формі народне життя з боку кооперативного, громадсько-політичного та економічного.

Адреса редакції та контори: Київ, Володимирська вул., № 46.

III відділ. Кооперативні календарі, плакати, листівки.

КАЛЕНДАРІ на 1919 рік:

Одкровенний кооперативно-громадський щоденник з художньою спиною.

„ Без спинки.

Настільний календарь-книжка. (З ілюстраціями та діаграмами.)

Кишеньковий календарь-книжечка „Товариш“.

ХУДОЖНІ СТІННІ ПЛАКАТИ в народн. стилі:

1. „Гуртуйтесь“.	4. Товариська крамниця.
2. „В єднанні—сила“.	5. „Учіться, брати мої“.
3. Приватний календарь.	

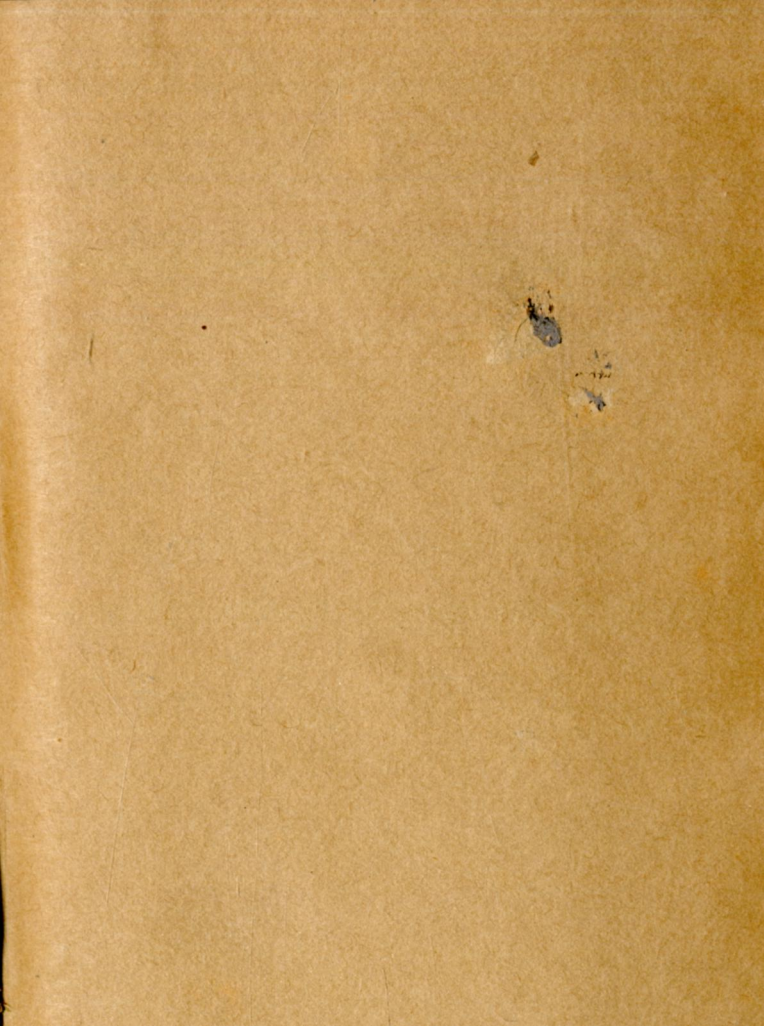
ЛИСТІВКИ З ПОРТРЕТАМИ:

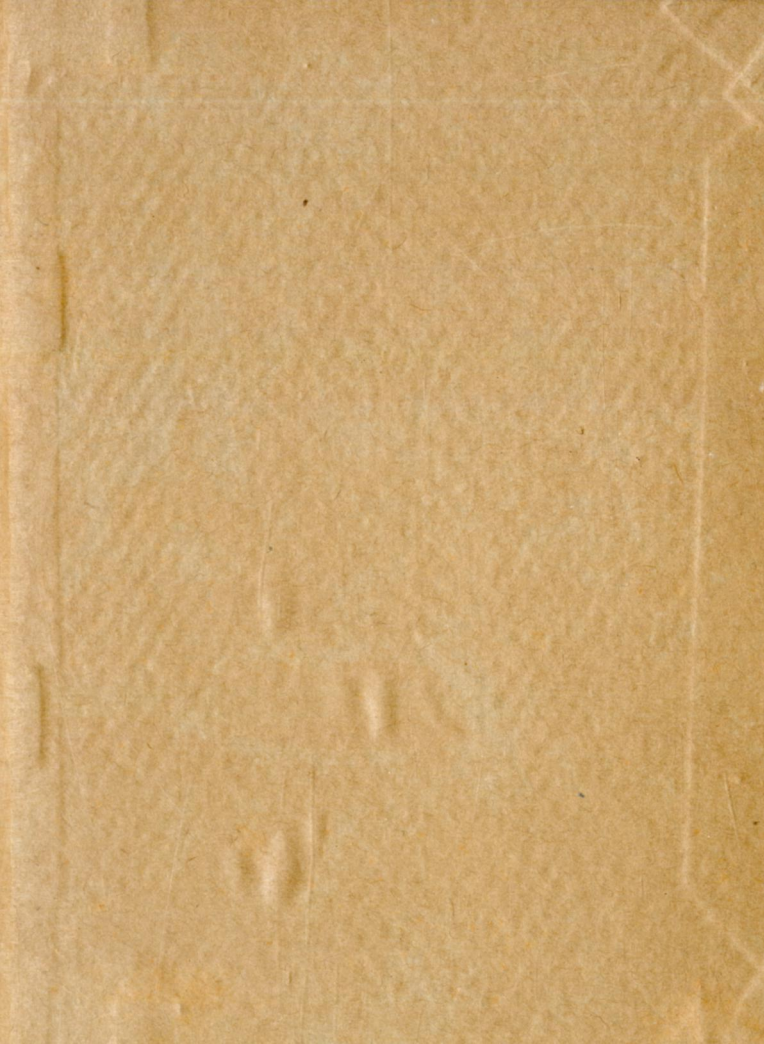
В. Доманицького; М. Левитського; Хр. Барановського; Роб. Овена.

IV відділ. Видання загального змісту.

1. Проф. М. Грушевський. Про старі часи на Україні.
2. Проф. М. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці.
3. Проф. М. Грушевський. Всесвітня історія.
4. Проф. М. Грушевський. Ілюстрована історія України.
5. Проф. М. Грушевський. Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл.

W 57.650

449 219

